

Apáczai Cseri János.

Kolozsvári székfoglalásának 250 éves fordulóján.

Felolvasta szerző az *Országos Református Tanáregyesületnek* Kolozsvárt, 1907 évi május hó 23-án, tartott közgyűlésén.

Megilletődve veszem ajkamra Apáczai Cseri János nevét. Az első magyar tanítóét, ki benső parancsra maradt meg egész életében tanítványai között, kiben sorsa minden változása magasabbra emelte az élet célját, tágitotta a végezni óhajtott munka körét s növelte az akaratot. Az igazi tanítóét, kit törékeny teste és sanyarú sorsa nem gátolt meg szellemi emelkedésében, kinek számára az iskola fala nem volt látásának határa, a nap lementé nem jelentette a kötelességek szünetelését, sem végső órája a világ elmulását.

Nagyságát ismerjük mindnyájan s a most növő nemzedéket sokan tanítjuk is nevének tiszteletére. Ezért a róla itt elhangzó beszédnek nem kell megújítania emlékezetét, csak bizonyosságul szolgálnia kegyeletünkről s az ő máig tartó életéről. Ha nem így volna, aggódnom kellene: vajjon szólhatok-e nagy elődünkről, mikor e perczen nincs bennem iránta egyéb, csupán szeretet. A szeretet életet ad a rég elporladottnak is. Előttem itt áll Apáczai, mint testté válása a tanító eszményképének s nem tehetek másként, csak lelkesedve nézem, mint edzi erélyét minden akadály, mint törekszik csüggedetlenül, elleneinek gáncsain át is eszménye felé, mert rajongó lelkét teljesen eltölti hivatásának szent hevülete. Elszoruló szívvel figyelem rövid életének lázas küzködését s a mint látom, hogy semmivel nem törődve, egyedül is, betegen is előre halad: érzem, hogy a szeretet még nem elvakultság, csupán a megértést segíti elő, mert maga is megértésből fakad.

Mi azért vagyunk itt most mindannyian, mert értjük Apáczait. A megértéssel azt nyújtjuk szellemének, a miben 250 évvel ezelőtt, kolozsvári székfoglalója napján, része nem lehetett.

Az a kolozsvári székfoglaló beszéd hat évig tartó pályafutásának második felét nyitja meg, az előbbinél szabadabb, önállóbb munkának három rövid évét. Mikor itt rektori székébe ül, teljes fényében ragyog már előtte vezéreszméje: a nemzeti közműveltség gondolata; minden járuléktól felszabadult hivatásérzete: az iskola útján való nemzeti munka

vágya és harminczkét éves korára a sors is megtanította már mindenre, a mit eszméje szolgálatában, hivatásérzete követésében jó volt tudnia. Ezért az a beszéd az ő számára nem csupán a jövőre vonatkozó munkaterv. A kolozsvári kollégium egyetlen termében úgy áll hallgatói elé, mint a ki még egyszer mindent megkísért. Nem a játékos elszántságával, hanem a sikertelenül jót akaró nagy lélek neki keseredésével, a mi bizonyára súlyosabb állapot amannál. Professzornak nevezi magát s e névhez méltóan vallomást tesz: kimondja nyíltan, a mi az iskolák szükséges voltáról s akkori állapotáról meggyőződése. Az állapotok romlottak voltak, a beszéd egyenes. A hallgatók aprók és rövidlátók, hozzájuk mérten a szónok sasszemű óriás. Azok az egy nap emberei, ennek lelkében a jövőért munkálás tudata. Hallgatói csak a személyt látták és célzásokat kerestek, Apáczai nem vehette észre a körültre lévő érzékenykedését, mert eszmét szolgált.

Ez az eszme fejlődésnek az eredménye. Vele együtt alakul Apáczai hivatásérzete is. A ki a fejlődés útján végig nem haladt, vagy haladását meg nem figyelte, az nem érthette meg Apáczait. Nem értheti meg most sem senki, a ki csupán működésének egyik-másik adatát nézi, a nélkül, hogy ezt az adatot a fejlődés menetében ne igyekeznék megítélni.

A fejlődés kezdete olyan Apáczaiban is, mint minden, tanulni vágyó akkori magyarban: teológiára készül. Első célja az alapos tudás, a mire itt Kolozsvárt Porcsalmi inti és ennek módja az encyclopedikus ismeretgyűjtés, mit Alsted szellemében Bisterfeld köt a lelkére. A teológiai tanulmányokért megy külföldre is, de itt már bekövetkezik az egyéni alakulás. Megragadja figyelmét Descartes bölcsészete; az önálló vizsgálódás szüksége felébred lelkében s így az idegen viszonyok szemlélete mélyebben hat reá. Felismeri hazája és a külföld állapotában a különbségeket, ezek magyarázatát a tanultság különböző fokában látja és a mint ezt megtalálja, az észrevevést nyomon követi a javítás gondolata: „Mi haszna, ha távolról csak henyélve nézem kedves hazámnak siralmas állapotát?”¹ Elfogja lelkét a cselekvés vágya, keresi a módot ennek kielégítésére és meg is találja egyik felismert hiány pótlásában: ír olyan műveket, melyekből a magyar ifjúság lehetően mindent magyarul tanulhasson. Így válik a teológusból a Magyar Encyclopaedia szerkesztője s ezzel meglazul a kapocs, mely Apáczait a tudományos tanulmányozáshoz fűzi. Az Encyclopaediával ugyanis előszavának bizonyossága szerint nincsen semmi tudományos célja: csak tankönyvet ír magyarok számára.

Itt villan meg először későbbi irányeszméjének két alkotó eleme: a nemzeti érzés, meg a nevelés gondolata. Ezek egyesülése teszi

¹ Magyar Encyclopaedia. Előszó.

Apáczai fejlődését egyénivé, ez működik lelkében olyan irányban, hogy mikor aztán Gyulafehérváron tanítani kezd, már kialakul hivatásérzetének egy újabb foka. A nemzeti érzés révén nemzeti fontosságúnak látja munkáját, a nevelés gondolata pedig arra ösztönzi, hogy munkája terét, azt az iskolát, feladatának betöltésére alkalmasabbá tegye. Így aztán a gyulafehérvári beköszöntőben már nem a teológus beszél, hanem a pedagógus. Teljesíti az eléje álló határozott feladatot: előadja javaslatát az iskola benső rendjének, a tanítás módjának megjavítására. Vagyis végzi ugyanazt a munkát, melyet korának pedagógusai: Ratke, Comenius láttak magok előtt. Ennyivel azonban sem a nemzeti érzésnek, sem a pedagógiai gondolatnak nem tett még eleget. Beszédében ott van már a további fejlődés csirája is.

A tanítás módjáról szóló fejtegetéseit ugyanis az oktatás céljához kapcsolja; ez a cél nem csupán egy iskolára, hanem általában az oktatásra vonatkozik s egyszersmind a tanulás hagyományos céljától határozottan eltér. Ez az új cél többé nem a teológia, hanem a *sapientia*, a bölcsesség, „a tudás szempontjából értékes ismeretek összessége“. A tanítás célja tehát egészen az, a mit Széchenyi *kiművelt emberfőnek* nevez. Már csak egyetlen lépés hiányzik Apáczáiban: arra van szükség, hogy e *sapientia* nemzeti jelentősége tudatossá váljék benne s azzal a nemzeti talajon fakadt pedagógiai gondolat teljesen kibontakozik.

Fejlődésének ezt az utolsó mozdulását az eléje tornyosuló akadályoknak köszönheti Apáczai. Beszédének hatása, javaslatának és egész személyének sorsa, a viszonyok tökéletes mozdulatlansága megerősíti benne azt a véleményt, hogy az iskola elé célul tűzött *sapientia* éppen nekünk, magyaroknak felettébb szükséges és hogy erre egy iskola felemelése, módszerének, kézikönyvének megjavítása nem elég. Világosan látja, hogy a magyarságnak jövője függ a tanulástól, tudástól és tisztán látja a helyzetet, mely a jövődőt kockáztatja. Úgy ítéli, hogy a mi műveltség van is, igen kevés ember részesedik benne, mert hiányzik a művelődés terjedésének legfőbb eszköze: a népiskola; meg nagyon is alacsony fokú ez a műveltség, mert hiányzik fejlődésének feltétele: az akadémia. Nem lát senkit, ki a szükségletek kielégítésére törekednék, így aztán a pedagógiai gondolat ismét parancsol s a kolozsvári székfoglalóban már teljesen kialakul minden vonatkozásában a felismert hivatásérzet. Itt már az egész közoktatás egységes szervezetéről van szó.

Apáczai fejlődésének tehát első foka: a tudásvágy s a tudás célja természetesen semmi egyéb, mint a szentírás magyarázata. Erre a hagyományos tudásra törekedve felismeri a tanulás egyetemes jelentőségét, ezután az iskola nemzeti fontosságát, végül a közoktatás egységes szervezésének szükségét. Nagy jelentőségű Apáczáinak ez a

fejlődése azért, mert igazán a hivatás fokozatos alakulását mutatja az a körülmény, hogy a fokozatos megismeréshez mindenik fokon oda járul a megfelelő cselekvés is. Így sorban az ismeretgyűjtés, tankönyvírás, belső szervezésre való javaslat és a magyar egyetem tervében a szervező munka is.

Ennek a fejlődésnek az eredménye az a meggyőződés, hogy a magyarság csak egyetlen egy úton lehet nagygyá és erőssé: a művelődés útján és ennek csak egy eszköze van: a jó iskola. Egyénies fejlődését egyszerre indító két tényező: a nemzeti érzés, meg a nevelés gondolata, gyönyörű összhangba olvad itt a nemzeti közműveltség eszméjében. Így aztán Apáczai e kollégium rektori székében magyar közművelődési politikát hirdet, a minek kellő méltánylásától akkor még távol állottunk. A méltánylásig ma már elérkeztünk, a cselekvésig ma sem. Hangzani hangzik a jelszó igen gyakran; úgy távolról nézve, címeket olvasva még azt is hihetné valaki, hogy csakugyan van magyar közművelődési politika, Apáczai Cseri János azonban elég világosan megérteti a tévedést.

Apáczai azt hirdeti, a mi igazán nemzeti nevelés, de nem azt, a mit annak neveznek. E kifejezésből ugyanis jelszó lett, ennek következtében a tartalma el is mosódott, másrészt tulságosan meg is növekedett — már a hogyan nézzük a dolgot. Apáczainál a szó nincs meg, a fogalom azonban szerényen érve, de komolyan véve, kifejtett eszméjének a magva. E szerint a nemzeti nevelés a köznevelésnek olyan rendezését jelenti, mely megfelel a nemzet helyzetének s tekintettel van a nemzet jövődjére. Ennek a felfogásnak nálunk Apáczai az első, tudatos, irodalmi képviselője, a mi nem jelenti azt, hogy e felfogás csiráját, egy-egy alkatrészét vagy éppen mását régebbi időben meg nem találhatnók.

Maga is tudja, ki is mondja, hogy a nemzeti közműveltség eszméjét szolgálva az egyházi reformáció elveit alkalmazza és valószínűsíti. Tovább halad tehát azon az úton, melyen a magyarság már régen megállott. Ezzel rendkívül kimagaslik kortársai közül, tudatosan folytatja a régen kezdett munkát, melytől az ő környezete rettenetesen elmaradott volt. Hiszen a miből Apáczai kiindult, hogy a tanulás sikerének, a megértésnek, az anyanyelv a feltétele, ezt előtte száz évvel hangoztatta már Ramus Péter, még többel Erdősi Sylvester János. A tanítás módszerében követhették volna legalább Erdélyben Keresztúri Pált. A közoktatás nemzeti jelentőségét pedig jól látta Luther, de Bethlen Gábor is. A reformátorok szelleme azonban idegenné lett már, a haladás megállott, sőt az eredménye az emberek tudta nélkül egyházi, iskolai téren el is satnyúlt. Nem csak nálunk; másutt is. Azért aztán Apáczait újítónak, a hagyományos rend megbontójának nézték és dehogy is mentek utána.

Főképen a kulturpolitikai szempontot volt nehéz elfogadniok, annyira újnak tetszett az, hogy a nemzeti jövőnek nem a kardforgatás, hanem az iskola-állítás a feltétele. Az iskolát teljesen egyházi intézménynek tekintették, Apáczai pedig egészen a protestantizmus szellemében az iskolának a politikai társaságra való fontosságát is igen nyomatékosan kiemelte. Az egyház hű tagjai, kik iskolát tartottak, tanították ugyanazt és éppen úgy, a hogyan elődeiktől látták és azt hitték, hogy ezzel mindennek eleget tesznek. Senki sem mondta addig nekik, az iskola gondolkozásra nem szoktatott, tehát nem is tudhatták, hogy az őseiktől elfogadott eszmék csak következetes és hosszas munkával valósíthatók, hogy a folytonos haladáshoz az ember akarata is folytonosan kell. Bethlen Gábor utódai, az iskolát teremtő reformátorok követői nem értették meg, hogy az iskola csakugyan közügy, nemzeti érdek, mert *az iskola a jövő.* Apáczai pedig éppen ezt hirdeti, az ő lelkében ez volt egyetlen forrása minden törekvésnek, indulatnak, örömeinek, nyugtalanságnak, ajka egyet hangoztat örökké: „Ideje felébredned, te álmos, mámoros, hályogos szemű magyar nép! Kelj föl és állíts iskolákat!” Mindig, mindenütt az iskola és a tudás nemzeti fontossága. Hirdeti azt a törvényt, hogy mindenben a tanultabb győz (Széchenyi). Az apostoli lélek buzgalma élt benne, mely megerősíti a szemet, hogy távoli jövődbe lásson, az akaratot, hogy semmi akadálylyal ne törődjék, az elmét, hogy álokoskodás meg ne tántorítsa, még a testet is, hogy a maga szükségleteit rendelje alá az eszményi célnak. Ez az eszményi cél a magyarság szellemi önállósítása, ez által jövőjének biztosítása. Ez a cél oly nagygyá teszi, hogy kortársai közül egyedül Zrinyi Miklós ér fel hozzá; oda emeli ez Széchenyi István mellé. Apáczai szerint: „A béke megtartásának vagy visszaszerzésének, a háború dicsően folytatásának vagy bevégzésének egyetlen módja, hogy otthon az államban tanult férfiak nagy számmal legyenek.”¹ Csoda-e, ha a XVII. században e felfogást nem méltányolják, mikor a XIX. század magyarjának sem volt olyan könnyű megértenie Széchenyi szavát: „A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma”.² Pedig Apáczai után — igaz, hogy nagyon szakadozott sorban — egyező lélekkel követte már egymást Bél Mátyás, Maróthi, Bessenyei, Kármán József s Széchenyi mellett ott volt Eötvös, ki Apáczai munkájának annyi idő múlva folytatója lett!

Apáczai azért magára hagyva sem csügged. Csak erősödik az akarata, keményebben esik ajkáról a szó, minden nehézség és balsiker világosabbá teszi előtte a feladatot. És végzi a munkáját tántorodás nélkül, mindig és mindenütt egy lélekkel.

A mint 250 éves messzeségből Apáczainak lelkébe nézünk, fej-

¹ Kolozsvári székhelylője.

² *Hitel*, 178.

lődését ismerve megértjük, hogy ez a lélek az eszményi tanító lelke. Mert *Apáczai tanító*, semmi egyéb. Bárminek nevezzük másnak, csupán egy-egy alkatrészét jelöljük meg ennek a fogalomnak, a hogyan tudni illik a tanító fogalmát ő benne megismerjük. Csak akkor állunk vele szemben, ha tanítónak nézzük. És akkor azt olvassuk a szeméből, hogy a tanító feladatát csak az töltheti be, a ki korának tudományos eredményeit ismeri; a ki munkáját egyetemes és magas szempontokból tudja nézni s a tanítást nem tekinti valami különálló feladatnak, hanem az embernevelés részének, a mi tehát nem lehet kapkodás és véletlenségek sorozata, hanem megállapodott elvek érvényesülése. Csak az igazán tanító, ki az iskolai szervezetet egységesnek tekinti, de az egészet mégis szervnek, a társadalom szervének látja és ismeri a társadalomnak azt a határozott, szűkebb körét, melyben ez a szerv a maga rendeltetését betölteni tartozik. Azt tanítja Apáczai példája, hogy a tanítónak tudnia kell, még pedig nemcsak annyit, a mennyit tanítani akar, mert tanítványát magasabbra csak úgy emelheti; lennie kell világnézetének és ezen alapuló, meggondolt pedagógiai felfogásának, mert különben gépiesen tanít, holott a nevelés távoli célját örökké szeme előtt kellene tartania; politikusnak kell lennie, mert csak így lehet tisztában munkája körülményeivel és az iskolaszervezet közvetlen feladatával, tehát csak így lehet munkája a jövőért való nemzeti nevelés. Apáczai az addigi magyar iskolamesterekkel szemben azt hirdeti, hogy a tanító munkája nem hivatalviselés, hanem teljesen személyi munka, melynek alapja az ő szavával „isten hívása“, vagyis az a tisztán felismert hivatásérzet, melynek kialakulása benne oly világos.

A kép még mindig nem teljes, mert az igazi tanító arczúlatán ott van a meggyőződés határozottsága, a munka értékének tudata is, de épen a munka távoli céljánál fogva nem lehet ott a sikerrel dicsekvés gőgje. Az igazi tanító önmagának és iskolájának örökös reformálója, mert az iskola és tanító megállása a haladást akasztaná meg, a haladásnak pedig megakadnia nem szabad.

Apáczainak egész élete ennek az eszménynek megvalósulása. Együtt van benne fejlődésének mindenik eleme: teológia, filozófia, pedagógia, kulturpolitika, de egyik sem önálló irányítója működésének. A teológia iránt nem szűnt meg tisztelete, de művelésétől eltért. Ismeri, megérti és értékesíti a bölcsészet legújabb fejleményeit, de — bár volna ereje hozzá — egyébként nem filozófus. Minden nevelői mozdulata elvi egységbe tartozik, de rövid életében eredmények egybeállítására, a nevelés végső kérdéseinek önálló fejtegetésére ideje nem jutott. A politika az egyik irányítója, mert a jövőndőt készíti elő, de egyébként a napi politikában nincsen része. Mindezeket egyesíti benne a nemzeti érzés, meghatározza ezek közös munkáját a nevelés gondolata és ennek

hatása alatt Apáczai az iskolamesterek és idegen professzorok után az első magyar tanító. Korának felfogása szerint tudós, mert tud mindent, a mi akkor a tudásra érdemes volt, de életének célja nem a tudomány művelése, hanem az ismeretek terjesztése az iskola útján.

Csupán tanító voltának ez a határozott tudatossága teszi a XVII. század magyar közéletében olyan rendkívüli jelenséggé, hogy életének lehetetlen volt simán lefolynia. Olyan magasba és messzire nézett, hogy lábainak a földön óhatatlanul bele kellett valamibe botlania. Tanítói hivatásának állhatatos követése a magyarázata annak, hogy sorsa annyi keserűséggel teljes.

Mindjárt pályája kezdetén ebből származik az ellentét külföldi készülődése és gyulafehérvári fogadtatása között. Odakinn tisztán meglátva feladatát, rohanna haza, hogy tüstént munkába fogjon; érzi azt a gyötrő nyugtalanságot, mely céltalannak mutat már neki minden egyebet, csak a közért való munka megkezdésére ösztönzi. Erre vágyva elveszítettnek tekinti a magára fordított időt, mert fiatalon és felhevülten máris sokra, ha nem mindenre érzi erősnek magát. Mikor aztán lázas munkavágygyal, világos munkatervvel hazatér, gondolatainak magaslatából kegyetlenül nagyot zuhan. Mindenben csalódott s benne is csalódott mindenki. Társai az ő érzéseit nem érezték, feljebbvalói az eszméit nem értették: csak azt látta mindenki, hogy a régi nyugalmat megzavarta. Közös munka, egységes elvek, céltudatos iskola-kormányzás — mindez csak Apáczai lelkének hiú ábrándja volt!

Ez a lélek telve a teológia iránt tisztelettel, az egyház iránt hűséges ragaszkodással s élete céljának az egyházi szolgálat egyik alkotó eleme. Azt hiszi, úgy lesz hű szolgája egyházának, ha megkeresi a keresztyén egyház felismert rendeltetésének, a folytonos haladásnak az eszközeit s tanító székéből mással is megismerteti. Micsoda jámbor együgyűség! Nem látta, hogy a haladást nem az eszmék kényszerítő ereje irányítja, hanem az emberek s hogy a vélt haladás csak változás! Igaz, Apáczai egész életében fiatal volt. Azt hitte szegény, hogy a hatalmas eszméket kell szolgálnia s nem a hatalmas embereket, hogy a meggyőződést kimondania kötelesség, hogy az emberek hisznek egymás szavának s hogy a küzdelemben a jobb és igazabb győz, nem pedig az óvatosabb és a ravaszabb. Csalódott ebben is. Megtanúlhatta Bisterfeldtől, hogy sokkal okosabb a vitás kérdésekben színt nem vallani¹ s ott volt előtte Basire Izsákban a példája annak, hogy a fejedelem kegyét meg lehet szerezni, csak tudni kell a módját. Apáczai nem akart tudni erről a módról; alkudni nem tanult.

¹ *Pokoly*. Az erdélyi ref. egyházkerület története II. 215.

Meg is bűnhődött érte. Presbiterianus volt és elég vigyázatlan, hogy véleménye mert lenni a fejedelem nagy kötelességeiről, ámbár szinte áhítattal nézett fel a trónra, mert onnan a közjóról való okos gondoskodást várta; véleménye mert lenni az egyház kormányzásáról is, jóllehet igazabb hívő nem volt nálánál, de nem gondolta, hogy protestantizmus és papi hatalom megférnek egymással. Ez az önálló vélemény a hatalmaskodóknak nem tetszhetett. Igaz, hogy nézeteinek érvényesítésére valami erősen nem istörekedett, de hiszen Lessing templomos vitéze is hiában védte Náthánt: „Mindegy, a zsidót megégetjük!” A bölcs Náthán máglyára tevése bizony nem a jeruzsálemi patriarhán múlt és kicsiny hija, hogy Apáczai külső emelkedésének nem a gyulafehérvári torony teteje lett a legmagasabb pontja!¹ Hiszen olyan bővben is voltunk mindig az Apáczaiaknak!

Talán nem egyedül az én szívem szorúl el, a mint Apáczai életének erre a mozzanatára gondolok. És bizonyára minden becsületes embernek emelkedik a keble, tudva, hogy erre a fenyegetésre a kolozsvári székfoglaló a válasz. Zrinyi Miklós lelke szólal meg Apáczai ajkán: „Én nem hizelkedhetem, édes nemzetem, tenéked, hogy hazugsággal dicsérjelek, hanem im megmondom fogyatkozásodat olyan szívvel és szándékkal, hogy magad is megismervén, vesd ki ezt a mocskot lelkedből, reformáld vétkeidet, öltözzél igazságban, övedzzél erősséggel!”² Igen, igen: tanító ez az ember, a hivatás rajongója, a meggyőződés bátor hirdetője, a ki magának nem akar semmit, nem fél senkitől, de eszméje igazságát szeretné megértetni mindenkiel.

Az a kolozsvári beszéd éles és kemény; fájt is nagyon. Sokan távoztak akkor erről a telekről megzavart érzésekkel és Apáczai csakhamar észrevette, hogy az oszladozó közönség már el is döntötte a kemény szavú új tanító sorsát. Igen is erős volt az a beszéd arra, hogy önismeretet és jószándékot keltsen a hallgatókban s ne daczot és gyűlöletet, vagy irígységet a szónok iránt. De Apáczai lelkéből más nem fakadhatott. Nem a személyes sérelmek miatt, hanem mert érezte, hogy ideje már fogytán van s eddig csak a véleménye rögződött meg, de ébresztő munkája még nem járt sikerrel. Beszédének legerősebb részei, a tanulók, tanítók, papok, gondnokok arczképei nagyon becsesek. Adatok arra, milyen volt Apáczai előtt a föld, melynek művelésére vetette kezét; de főképen azért érdemelnek figyelmet, mert minden szavok önismeretre indít ma, mikor a távolság felszabadítja az igazságot. Ma is alkalmas volna e beszéd arra, hogy az iskola minden tényezőjének eszményi együttműködése fakadjon onnan.

¹ *Gyalui Farkas*, Apáczai Cseri János. 14.

² Az török áfium ellen való orvosság.

Akkor nem volt ilyen hatása. Mélységes részvétellel gondolunk erre a nemes lélekre, kinek méltó siker nélkül kellett életét leélnie, mert kicsiny létére nagyot akart, tanító létére a legszélesebb kört tudta áttekinteni s olyan magasra tűzte a célt, hogy csak mások jóakarátú segítségével érhetne volna el. Milyen élet lehetett az?! A keserűség nem ünnepi hangulat, azért Apáczai életéről ne szóljunk többet. Vegyük azonban észre, hogy a keserűség nem veszi el a küzdelemtől kedvét. Honnan veszi a nagy lelki erőt? Hivatása érzetéből? Igaz, a hivatás-érzet vezeti az embert olyan úton is, hol sebeket szerezhet s a hivatás-érzet gyógyítani is tud. De lehet-e meg nem inognunk ebben az érzésünkben, ha a célhoz közelíteni sem tudunk, ha senki szeméből nem int felénk biztatás?

Apáczai ereje nem törik meg, mert övé tanítványainak a lelke. Székfoglalója vége felé megpillantja azokat az ifjakat, kik „nem a szolgaságtól féltőkben, hanem a tudományok iránt való szeretetből, nem kényszerítve, hanem szabad elhatározásból“, követték őt ide: a gyulafehérvári gazdag iskolából „a szegénységnek közepébe“. Szívébe erre tüstént bizalom száll: nem törődik többé „az igazi tanulók üres árnyaival“; felejtí a „tudatlan tanítók“, „önhitt papok“, „aluszékony kurátorok“ miatt való szomorúságát. A tanító elnyeri munkája egyetlen jutalmát. Eltölti keblét tanító voltának hatalmas érzése: a szószékből még erősebben száll le tanítványai közé, mert észrevette szemökben saját lelkének tükrözését. A jövendő munkása felé biztatóan int a jövendő.

Apáczai jövöbe látó szemének sugarát hallgatói nem tudták követni; csak annyit láttak, hogy nem oda néz, ahová öök s nem tührették, hogy látni tanítsa öket. A mint iskolánk 300 évén végig tekintettünk, a múltnak örökre elnémult alakjai közül erőteljes hangon kiáltott felénk az élő Apáczai Cseri János. Felénk kiáltott, de túl nézett rajtunk, abba a máig el nem ért jövendőbe, hol műveltsége által csakugyan nagy lesz és erős a magyar. A mint figyeltük, reánk áradt nagy lelkének melegsége, magához vonzott erős akarata, szeretetet ébresztett bennünk jelleme. Valami különös világosság tárult ki előttünk, feladatunknak magasztos meghatározása, munkánkban fényes példamutatás, sokszor tépelődő, a sikertelenség miatt nyugtalan lelkünknek erősítése és többre buzdítása. Élete munkájának szűk köréből kiemelkedett szemünkben Apáczai, szándéka nagyságával megtöltötte a magyar közművelődés egész területét s a magunk sokszor bibelődő, aprólékos munkájának egyetemes értékét véste újból lelkünkbe.

A kólozsvári ref. kollégium dicsőségnek tartja, hogy e nagy ember emlékezete hozzá fűződik; tisztán érezzük a köteleességet, mit ez reánk ró. Nem feledjük el soha, hogy a ki ezt az iskolát fölemelte, az egyszerűs mind a nagy célokért való önzetlen munkának, a meggyőződés

szabad nyilvánításának avatta megszentelt helyévé. De Apáczáinak csak földi élete volt ezé az iskoláé ; szelleme nem fér el falaink között. Ma csak egyetlen pont vagyunk a magyar közművelődés szervezetében. Ezért nem volt szabad emlékezetét magunknak lefoglalnunk. Ezért hívtuk ide édes testvéreinket, a többi magyar iskolát, hogy együtt ülünk Apáczai nevére olyan ünnepet, melynek lényege az egyet gondolás, célja az egyező akarat.

És itt is vagyunk mindnyájan, kikhez 250 évvel ezelőtt hiában szólt: a város tanácsa, az egyház papjai, iskolánk kúrátorai, a tanítók, hallgató és néző közönség, meg a válogatott ifjúság. A haza minden vidékéről gyűltek össze Apáczai utódai, hogy egyetértően néhány perczig együtt gondoljunk reá egyforma kegyelettel. Nem állunk itt most magasztalói táborába, nem szállunk perbe bírálóival. Nem latolgatjuk tudományos érdemeit, sem gondolatait nem szedjük apróra, de kitérjük lelkünket az ő lelke előtt.

Szándékait magunkénak valljuk, meggyőződéséből mi sem engedünk. Vele együtt a jövő felé fordulunk mindnyájan ; jól érezzük, hogy az igaz tanító munkájának célja örökké messze van, mert az Apáczai célja és e felé nincsen segítségünk semmi egyéb, csupán az akarat, Apáczai szilárd akarata.

Imre Sándor.

Gazdasági elemek a parlamentárizmusban.

Felolvasatott a szakosztálynak 1907. április 24-iki ülésén.

I.

Broglie herceg a parlamentárizmust tökéletességénél fogva *isten* eredetűnek tekintette, becsületére váló módon annak a vérbeli nagyúrnak, kinek ősei éppen oly őszinte hódolattal adóztak az *Isten kegyelméből* való abszolút uralkodónak.

„Nagy kritikusoktól egy nevezetes szabályt tanultunk . . . Azt, hogy ha nem is találnánk bámulni valót oly írókon és művészekben, mint *Livius*, *Vergilius*, *Rafael* és *Michelangelo*, kiket még minden művelt ember bámult: ne engedjünk első ötletünknek, hanem tanulmányozzuk őket, míg meg nem tudjuk, miért és miben bámulandók? És ha mégse sikerülne tudásunkat a mások bámulatával összeegyeztetni, higgyük inkább, hogy mi vagyunk bolondok, mint hogy az egész világ csalódott. Ez a szabály Angliának annyit csodált alkotmányára is teljes mértékben ráillik. Iparkodjunk tőlünk telhetőleg megérteni; de tiszteljük még akkor is, ha ez idő szerint még megérteni nem volnánk képesek.“¹

Ellenben *Leverdays* a modern parlamentekről azt hiszi, hogy azok a régi *circust* vannak hivatva helyettesíteni, melynek idegizgató látványosságaiiban a szenvedélyek üvöltése helyettesíti a fenevadakét.

Szerinte Elles ont de *l'éternel féminin* — az örök asszony — ama báj nélkül mindazáltal, mely amazt vonzóvá teszi, de telve mindazzal, mi az asszonyokban bizonytalan és ingatag: üres fecsegés, apró szenvedélyek, nyughatatlanság, szeszély, idegesség, hiszterikus felhevülések, gyógyíthatlan okszerűtlenség, kriziseikkel, ájulásaikkal az önuralom hiánya, szükségük arra, hogy valaki uralkodjék fölöttük s ugyanakkor képtelenség annak elviselésére, egyszóval az a lényegi gyengeség, minden formában, a melyben mivoltuk megnyilatkozik.²

Ez az ellentét a *tudományban* meg van éppen úgy, mint a XIX. század elején és végén a nemzetek enthuziazmusában és kiábrándulásában a parlamentárizmus iránt, melynek irodalmi apoteózisét *Montesquieu*

¹ *Burke*, Works, III. 114. l.

² *E. Leverdays*: Les Assemblées Parlantes, 198. l.

állította az abszolutizmus türhetetlenné vált igájával szemben éppen úgy, mint a hogy Franciaország volt azoknak a képrombolóknak is legelső hazája, kik ez új istenségtől sem kapták meg mindama csodák teljesítését, mit oltárra helyezésétől reméltek. Tehát detronizálni akarták. A parlamentárizmus majd olyan sorsra jutott Franciaországban, mint a szép Momoroné, a ki az *Ész istennőjének* lenge kosztümjében elájult St. Sulpice oltárán; mert nem birhatta el a *sansculotteok* sovár tekintetét, e sovár tekintetek keresztüzét.

Hol van a két véglet között az igazság?

Aligha III. György mondásában, a ki az angol alkotmányt *a leg-tökéletesebb emberi alkotásnak*¹ nevezte, de talán csak azért, mert mellette egy ideig teljességgel lehetónek bizonyúlt számára ennek lényegét meghamisítani *a király barátainak* titkos és nem felelős mellék-kabinetje által.² A mire aztán Pitt azt jegyezte meg: ha felséged szükségesnek látja egy olyan kis késecske használatát, mint a minót bennem bir, akkor nem lesz ajánlatos annak élet letompítania.

De talán ott sem, hol a világ egyik legszeszélyesebb — bár legszellemesebb — nemzetének nem annyira tudománya, mint juvenálisi espritje nyilatkozik meg pl. abban a frappáns hasonlatban, melyet fentebb *Leverdays* munkájából idéztünk s mely veszedelmesen csábít arra, hogy a *l'éternel fémininnek* a parlamentre átvitt hasonlatát, a francia parlamentről, melyre annak idején ez a hasonlat valóban megdöbentően talált, magára a *francia nemzetre* vigyük által.

Tagadhatatlan, hogy a parlamenti rendszer, melyet különösen a mult század 30-as éveitől kezdve majd minden kontinentális állam sietett Angliából importálni: nem felel meg azoknak a várakozásoknak, melyeket hozzá fűztek. Főként azért, mert ez a várakozás túlzó és természetellenes volt és mert ahhoz olyan remények kapcsolódtak, melyek nagyon hasonlítottak a forradalmiakhoz.

De ha a tudományos kritika nem akar éppen abba a hibába esni, el kell kerülnie a csalódottak túlzó pesszimizmusát, melynek a várakozók túlzó optimizmusa volt szülő anyja. A legalaposabb gonddal kell az intézmény gyökérzetét, talaját, életfeltételeit elemző vizsgálat tárgyává tenni és pedig első sorban éppen Angliában, szülő honában. Mert csirába szökkenését, erőteljes plántává fejlődését, gyönyörű virágzatát és nemes tartalmú gyümölcsseit azoknak köszönheti.

A XIX. század a parlamenti kormányrendszer dicsóításával kezdődött és ócsárlásával végződött. A XIX. századnak tárgyias kritikával kell kezdődnie, mely az intézmény egész természetének, genezisének, törté-

¹ *Stanhove*. Life of Pitt. I. App. 10. I.

² *Todd*. Parlamenti kormány rendszer, I. 288. I.

netének, struktúrájának és szellemének tudományos felderítésére egyetlen alapunk. E tekintetben nagy munkát végzett a múlt század második fele, különösen pedig azok a tudósok, kik a *társadalom* tudományos fogalmának és az állammal való összeköttetése viszonyának vizsgálatában és kifejtésében, a *társadalom tudományában* ennek a kritikai munkának egyik alapját teremtették meg. *Gneist* Rudolf, *Stein* idevágó alapvető vizsgálódásainak eredményeit sietett is Anglia alkotmányfejlődésére alkalmazni, de egy sereg csodálatos ellentmondás oka ma is földérintetlen. Egyfelől a német birodalmi alkotmány parlamentellenes megteremtésének ténye tűnik elé, nyomában a cezarizmust dicsőítő *Labandokkal*, *Jellinekekkel* és *Hatschekekkel*, másfelől pedig arról nyerünk tanúságot, hogy éppen az *általános kiábrándulás* korszakában a parlamentárizmus nem csak tért nem veszít, hanem mind nagyobb tért foglal úgy Európában (Románia, Szerbia, Bulgária), mint az egész földkerekségen (Canada, Fokföld, Ausztrália, Chile, Venezuela, Haiti, Szt. Domingó s legújabbán Japán és Perzsia). Sőt, mint erre már 1895-ben¹ *Schwarz* Gyula rámutat, még azok az alkotmányok is, melyek határozottan antiparlamentáris tendenciának köszönik létüket, mintegy ellenállhatlan nízus hatása alatt, következetesen a parlamentárizmus felé haladnak.

Az ide vonatkozó vizsgálódások s ezen közben a társadalomtudomány eredményeinek értékesítése még a külföldi tudományos irodalomban is hatalmas hézagokat mutat. Ezek közül talán a legértékesebb észrevételeket az angol szerzőknél, habár inkább szórványosan, találjuk.

Hazánkban pedig, noha reánk nézve a parlamentárizmus kérdése életbevágó fontosságú és ugyancsak aktuális, *Concha* remek értekezésén² politikai nagyobb műveiben³ szétszórt kitérő fejtegetéseiben, végül a Budapesti Szemle 1906. évi folyamában közzétett „*Jogi intézmény-e a parlamenti kormány?*” című dolgozatán és *A nemzetállam* gyönyörű könyvének szerzőjén (Kuntz) kívül alig találunk mást, mint az előbbi nyomdokain haladó — de azért egyéni kritikával dolgozó — *Balogh A.*⁴ és *Polner* dolgozatait, melyekben azonban alig, legfőlebb mellékesen látjuk érintve a fennebbi szempontokat. Ujabbán dr. *Haendel* Vilmos adott ki egy több tekintetben figyelemre méltó, rendszeres monografikus munkát.⁵ Ebben különösen az elemző rész válik ki a szakirodalom ismeretén alapuló lelkiismeretes földolgozással, de ebben is éppen a *társadalomnak és különösen a társadalmi gazdaságnak az a döntő szerepe* részesül a legmostohább,

¹ *Elemente der Politik.*

² *Egyéni szabadság és parlamentárizmus Angliában.* Akad. Értek. 1888.

³ *Politika. Ujkorai alkotmányok.*

⁴ *Törvényhozó hatalom.* Politika.

⁵ *A parlamentárizmus.* Politikai tanulmány.

hogy ne mondjuk, teljesen mellőző elbánásban, mely pedig éppen a parlamentárizmus felépülésében *alapvető* tényező. *A minék vizsgálata és latolása nélkül pedig hiányozni fog a parlamentárizmus megértésének, méltatásának és kritikájának leglényegesebb feltétele. Erre reámutatni éppen e sorok főczélja.*

II.

Parlamentárizmuson azt a kormányrendszert értjük, mely szerint az államfő (fejedelem, elnök) által kinevezett kormány (kabinet) nemcsak a törvény megsértéséért (jogilag) a népképviselőnek (parlament) felelős, hanem politikája is annak akaratához van kötve; törvényt pedig csak a parlament és államfő egyező akarata létesíthet. *Concha* az állami főszerveknek ezt a viszonyát megkapó rövidséggel így fejezi ki:¹ A parlamenti kormányzat által az állam minden életnyilvánulása a parlamentnek nem ugyan hatalma, de befolyása alá kerül. Másutt meg így: A parlamenti kormányzat azt jelenti, midőn a fejedelmi, a végrehajtó hatalom elkülönülése és önállósága ellenére, a *túlsúly a törvényhozó szervnél a parlamentnél van.*² Azt a nézetét pedig, hogy a parlamenti kormányzat a nemzeti élet legfejlettebb szervezete, így okolja meg: „A hol az *örökös fejedelem*”³ elismeri, hogy az állam kormányzatát nem egyéni nézetei, hanem a közvéleménynek a képviselő szűrőjén keresztül ment szelleme szerint kell vezetnie, ott az állam elérte a legnagyobb tökélyt, melyre juthat, mert *örökös fejedelmében* meg van állandósága, szervi tagoltsága ellenére egységes iránya, parlamentje útján a polgároknak a szuverénításban leggyorsabb érvényesülése, végül pedig a *fejedelem* döntő jogaiban a lehetőség, hogy a közvélemény időleges tévedéseinek, elhamarkodásának határ vetessék s a parlament és a polgárok megfontolásra kényszeríttessenek.“

Szántsándékkal idéztem *Conchának* különben mesteri, tömör jellemzését főbb pontjaiban a parlamentárizmusról azért, mert míg egyfelől hazai irodalmunkban általánosan megállapítható a parlamentárizmus alaptanainak jellemzése körül az ő vezérsége, másfelől felfogásának minden egyénisége és eredetisége mellett is tagadhatlan, hogy abban találjuk meg a külföld tudományos elitejének legteljesebb és legmélyrehatóbb méltatását, úgy, hogy bátran tekinthetjük azt az utóbbi méltó korolláriumának.

Szemmel látható azonban nem csak abból, hogy ő a parlamentárizmus fogalmát majdnem elválaszthatlannak tartja az *örökös fejede-*

¹ *Politika*, I. 572. l.

² *Balogh A. Törvényhozó hatalom*, 181. l.

³ *Concha* azt tartja, hogy a parlamenti kormány megvalósítása a köztársasági formában nehéz, ha nem lehetetlen. I. m. 574. l.

lem (monarcha) fogalmától, hanem *Montesquieutól* elkezdve, *Gneiston* folytatva, egész *Hatschekig*, tehát a parlamentárizmussal foglalkozó legrégibb külföldi tudományosságtól, a legújabb keletűig (magukról az angolokról nem is szólva) majdnem minden idevágó tudományos munkából is az, hogy a parlamentárizmus lényegének, kriterionjainak megállapításában: *materiának kizárólag az angol alkotmányt s ennek is éppen azon fejlődési stádiumát vették, melyben az a tudományos vizsgálódás adott momentumában szemlélhető volt*, vagy még inkább, a minő stádiumban azt az illető tudósnak rendelkezésére álló adatok mutatták. Kétségtelen, hogy e mellett nem maradt észrevétlenül sem magának az angol alkotmánynak történeti fejlődése, sem annak fázisai, melyeken keresztül az érintett fejlődési fokig eljutott.

De némileg háttérbe került e fejlődési fokozatok *okainak* részletes kutatása magára az angol alkotmányra nézve is. Még fokozottabb mellőzésben részesült az a tény, hogy magának a parlamentárizmusnak fejlődési története abban a pillanatban, a mint azt Angliától a kontinens, vagy földkerekség egyetlen, vagy több más állama átkölcönözte: immár világtörténeti jellemei öltött magára. Többé tehát nem szemlélendő, mint pontosan angol alkotmány fejlődési objektum. E tanulmány célján és keretén kívül esik, hogy a parlamentárizmusnak, mint ekként a különböző, azt recipiáló nemzetek saját génusza és egyéni jogalkotó jelleme szerint fejlődő kormányzati típusnak, részletező tudományos szemléletét és nyomunkísérését fejtegesse. Főképp arra kíván itt szorítkozni, hogy az alábbiakban kiválóan az angol parlamentárizmusra és annak saját hazájában végbement fejlődésére nézve mondjon el egyetmást, a mi talán eddig és ilyen összefüggésben elmondva nem volt. De lehetetlen éppen e speciális célra tekintettel figyelmen kívül hagynia a parlamentárizmusnak éppen az említett szempontba való beállítását is.

Már a *Persa Levelekben* olvassuk, hogy: „az igazság örökkévaló és nem függ emberi megállapodásoktól.“ Ez alaptételt azután a *Törvények szelleme* oda fejt, hogy „a pozitív törvények az eszményi jognak különös viszonyokra való alkalmazásai; szükséges tehát, hogy azok a nép sajátosságainak megfeleljenek s így nagy véletlen, ha *ugyanazok a törvények különböző nemzeteknek jók*.“ Különös szeszélye a véletlennek, hogy ezt ugyanaz a nagy szellem mondja, kinek legtöbb része van abban, hogy az európai nemzetek a XIX. században mohón siettek többé-kevésbé abszolutisztikus alkotmányaikat a *Montesquieu* által dicsőített angol alkotmány közös kaptafájára alakítani. De a világtörténelem már nagyobb látszólagos ellentmondásokat is kiegyenlített.

Az a parlamentárizmus, mely különlegesen angol találmány volt; mely minden más európai alkotmánytól, tengertől körülrárt ködös szí-

getországaiban, messze különágazó fejlődési menetet és típust tanúsított; melyet mindenki a francia forradalom napoleoni végakkordja után, mint új evangéliumot üdvözölt és mely rövid pár évtized alatt keserűen tört amaz igazság jármába, melyet legelső és legnagyobb külföldi dicsőítője *ugyanazon törvényekről és különböző nemzetekről* mondott: lényegében ugyanazon alapintézményekből, ugyanazon hűbéri szerkezetből fakadt, melyből XIV. Lajos abszolút királysága és ugyanazon emberi szükségleteknek felelt meg, a melyeknek kielégítésére a *l'état c'est moi* elve vállalkozott.

És ha véletlenül a *napkirálynak* több fölösleges pénze van, a melylyel az utolsó Stuartot segítheti; vagy ha ennek *gonosz esztelensége*¹ nem olyan határtalan; vagy ha XIV. Lajos Louvois helyett Avaux tanácsára hallgat; vagy ha Jakabnak fia hamarabb születik; vagy ellenfele és Mária férje nem Oraniai Vilmos; vagy ha I. György jobban tud angolul, (melynek Macaulay és a komoly Todd szerint is többet köszön az angol alkotmány, mint egy lázadásnak) — ki tudja? nem indul-e a két ország politikai fejlődése párhuzamos, sőt egymással találkozó iránynak?

Az a tény, hogy az egykori hűbéri Európa egész területén ma parlamenti alkotmányokat látunk s hogy az ó Angliától (Britania) az újig, a nyugatitól a keletig (Japán) és ezektől egymásig, keletre és nyugatra menve ó és új világokban, mindenütt parlamenti törekvésekkel találkozunk, még ott is, hol ezt eleve lehetetlenné tenni igyekeztek: olyan tünemény, melyet a maga egész jelentőségében méltányolni szükséges és mely annak a mondásnak normájára, hogy *minden út Rómába vezet*, arra figyelmezteti a tudományt, hogy a politikai fejlődés irányainak ez a találkozása jórésben immár befejezett tény. Ez ismét, már a priori ama föltevés felállítására csábit: hogy a fejlődésnek ez a különös centrifugális iránya az emberi társadalmak természetében rejlő valamely *közös okra* vezethető vissza.

Angliában is emberek laknak. És ha ott a fejlődésnek ez az iránya folyamatosabb és kevésbé akadálytalanabb, következőleg egyöntetűbb, biztosabb és gyorsabb volt; vajjon nem e szigetország természetétől különösen kedvezővé tett helyzete-e a fő — ha nem is egyedüli — oka annak, hogy ott a civilizált társadalomnak oly politikai produktuma jöhetett létre, mely nem annyira egy különben nemes és geniális nép speciális közjogalkotó képességének teremtése, mint éppen az emberi társadalom élettörvényeinek kikerülhetlen és logikus fejleménye? Hogy tehát az emberiség elébb-utóbb rájött volna emez önkormányzati formára akkor is, — ha abban Anglia nem szolgált volna

¹ Macaulay. Anglia története. II. 433. I.

előképűl, — a minek dicsőségéért az egész emberiség a pálmát egyébbiránt ma méltán és örömmel nyújtja Albionnak.

A föltevés merész. Csattanója még merészebb. De annyira érdekes, hogy önkénytelen készséget érzünk annak kutatására: van-e benne tényleges igazság?

Különösen érdekelheti pedig e kérdés éppen a magyar politikai tudományt; azét az országét, melynek alkotmány-fejlődése (mint erre már többször hivatkoztam) annyi párhuzamos vonását nyújtja az angol politikai fejlődésnek s a mely országnak Angliáéval annyira ellentétes helyzete a világcsaták ütköző pontján, minden nemzeti elfogultság nélkül is helyet enged annak a gondolatnak, hogy kedvezőbb külső feltételek fennforgása esetén a mai Magyarország szolgáltatóna a történelmi alkotmányok egyik legcsodáltabb példáját a világnak.

III.

Anglia a norman első királyok idején nem volt semmi egyébb, mint egy idegen zsarnok dinasztia által rabba tett tartomány. Franciaországhoz való viszonya nagyon hasonló volt ahhoz, a minő a mienk volt Ausztriához, vagy Törökországhoz a „török hódoltság“ bizonyos szakában; azzal a különbséggel, hogy mi a hódoltságot (különösen Ausztriával szemben) sohasem ismertük el, az itt erőszakoskodó német, vagy török inváziót úrnak soha sem tekintettük, történelmi jogainkat, alkotmányos szabadságunk folytonosságát törvényhozásilag (az igaz, hogy csak így) szakadatlanul hangoztattuk s az ezek ellen cselekvőt mindig bitorlónak néztük. Ellenben hasonló volt a viszony abban, hogy Hóditó Vilmos és utódai magukat francia fejedelemlnek tartották, még akkor is, midőn Angliában állandóan megtelepedtek; földomiumuknak francia birtokaikat nézték, francia urakkal vették magukat körül, közöttük osztották föl a hódítottak (szászok) birtokait, francia nyelven beszéltek, kormányoztak és szolgáltattak (már a milyen) igazságot. Még I. Rikárd idejében divatos átkozódási mód volt az ország norman urai közt: Angollá legyek! Neheztelő tagadással kérdezték: Angolnak tart ön engem?¹ „Ha a Plantageneteknek — írja *Macaulay* — mint egykor valószínűnek látszott, sikerül vala egész Franciaországot kormányuk alatt egyesíteni, Anglia hihetőleg sohasem fogott volna független létre jutni. Fejedelmei, világi és egyháznagyjai, faji és nyelvi tekintetben különbözők lesznek az iparúzó és földműves néptől. Nagy-birtokosai a Szajna partjain költik vala el jövedelmeiket lakmározás és multságok között. Milton és Burke díszes nyelve pór beszéd maradt

¹ *Macaulay*, Anglia története I. 17. l.

volna . . . Angol ember nem küzdheti magát kitűnőségre, ha csak nyelv és életmód tekintetében francziává nem lesz . . .“

Sok — és éppen angol — történetíró megjegyzte már, hogy a büszke Albion nagysága tulajdonképen olyan eseményeknek szüleménye, melyeket a kortársak nemzeti szerencsétlenségnek tekintettek. „Első hat királyának tehetsége, erénye átok volt rá nézve. A hetediknek hibái és esztelenségei mentették meg őt“. János kiűzetett Normandiából s a tenger egytívé zárta azzal a néppel, melyet addig ő és ősei elnyomtak és megvetettek. Vilmos és Harold egymással harczoló hőseinek unokái barátságosan kezdtek közelíteni egymáshoz s kibékülésük első záloga a *Magna Charta* volt.

Itt kezdődik nem csak az angol nemzet, hanem az angol parlamentárizmus története is. Legalább én innen számítom. Mások máshonnan. Általában nehéz volna ez időszámítás tekintetében egyöntetűséget konstatálni.

*Dacey*¹ keményen odamond a jogászoknak is, élükön *Blackstone*-nal, ki szerint az angol király, még az ő korában is *nemcsak feje, hanem voltaképen egyedüli tisztviselője is az államnak*. Ezt a helyet *Dacey megdöbbsentőnek* nevezi. De a történetíróknak is odamond, köztük *Freemann*nak, ki az angol parlament ősi formáját a german-szász *witenagemot*-ban találja fel. Őszerinte az I. Edward és Montfordti Simon által és alatt már megerősödött alkotmány az, melynek ősi formáira a modern alkotmányosság csak „visszaút“.² *Todd*³ eme helyéből: Azon elv, miszerint a fejedelem minden tettéért valamely miniszter tartozik felelősséggel: csak természetes következménye az 1688-ki forradalom által létrehozott parlamenti kormányformának, — az következik, hogy ő a parlamentáris kormányzatot 1688-ban már megalapítottnak tekinti. *Concha* körülbelöl 100 évesnek tartja, (1792 ?) *Kautz*⁴ 1832-től számítja. Mások kétszáz évet mondanak életkorául. Ezt a bizonytalanságot most csak hangsúlyozva, visszatérek a *Magna Charta*-hoz.

Említettem, hogy nézetem szerint az angol parlamentárizmus története a *Charta*-val kezdődik. Nem mondtam vele semmi újat, mert hiszen nincs olyan történetírója a parlamentárizmusnak, mely a *Charta*-t, mint erre vonatkozó alapintézményt, ki ne emelné, vagy tekinteten kívül hagyni merné. De *többet* mondtam vele és akarok mondani ezzel, mint a legtöbbben.

Az eredeti, éles, bonczoló elméjű és klasszikus műveltségű *Szwarcz Gyula*, ki *Elemente der Politik* című munkájában az aristotelesi tradi-

¹ Bevezetés az angol alkotmányjogba. 10. és köv. 1.

² *Freeman A. E.* Az angol alkotmány fejlődése. Magyarul: Kónyi József 141. és köv. lap.

³ A parlamenti kormány rendszer. I. 222. l.

⁴ *Budapesti Szemle* 1906.

cziók éles kritikája alapján az államalkatok és fajok egészen új elméletét állapította meg¹ az *Európai Monarchiák rendszeres alaptörvényet*² című művében bizonyos kicsinyléssel jegyzi meg úgy a *Magna Charta*ról, mint kortársáról, a mi *Arany Bullánkról*, hogy tartalmaz ugyan már mindkettő s kivált a *Magna Charta alapvető* alkotmányjogi mozzanatokat, ámde ezek mind ott, mind emitt, többé-kevésbé fontos és *csak is az akkori időpont követelményeinek kielégítésére szánt hűbérjogi, magánjogi és közszolgálati intézkedések tömkelegébe* vannak becsúsztatva. A mi tény is. A mi *Arany Bullánkban* pedig az évenként megtartatni rendelt országgyűlések s a várispánok feleletre vonhatása mellett ott szerepelnek, hasonlóan külön és nem kevésbbé nyomatékos szerkezetben a király vadászeb vezetői, solymászai, kiknek meghagyatik, hogy *ne szálljanak meg a királyi szabad szolgálk falvaiban és a királysertései, melyekről az mondatik, hogy ne legelhessenek a nemesek erdőiben, az ő rétjeiken és az ő engedelmük nélkül*. Megemlíthette és felsorolhatta volna *Schwarcz* a *Charta* egészen analog apró-cseprő intézkedéseit, melyek a *Nullius liber homo capiatur* . . . kezdetű monumentális 39. (későbbi 29) cikkely köré sorakoznak, melyek közt nem utolsó, hogy a király lemond azokról a díjakról, melyeket az ő törvényszékének fizettek *kedvező ítéletekért*, a mellett, hogy szabályozza a mértékrendszert, a külföldieknek szabad kereskedést biztosít, megtiltja ingatlannak egyházi testületek részére eladását (másképp bő kiváltságokat adván nekik), biztosítja az ipart, kereskedelmet, a törvénytelen és önkényüleg kirótt és sarczolt adók és vámok szedése ellen, a városokat szintén, *régi jó szokásaikat* épségben tartván, adó fejében első ízben *csak az ingókra* enged végrehajtást s végül megállapítván, hogy *minden új adóhoz az országnak hozzájárulása szükséges*.

Én a magam részéről a kicsinyelt solymászok és vadászebek vezetői amaz emlegetésében, hogy nekik a polgári vagyon *engedelem nélküli* felélése és rongálása tiltva van, éppen azt a tendenciát látom, a mi az új, vagy törvénytelen adók filléreinek engedelem nélküli sarczolása és felélése ellen tiltakozik. A föld és terményei éppen úgy ama polgári vagyon, épp úgy az önfentartás, boldogulás és jóllét anyagi elemei, *mint amaz adófillérek*, melyek szedéséhez az országos akarat hozzájárulása kívántatik meg.

Nem tekintve már azt, hogy a *Magna Charta* ez intézkedései a maga kora hűbéri, tehát *magánjogi* természetű szerkezetének és jellegének csak reflexei, csodálkozom azon, hogy azokat oly szuverén kicsinyléssel méltatja a chartáknak egyébként oly klasszikus méltatója, — a ki egyébiránt maga is megjegyzi, hogy „Nem is lehetett ez még

¹ *Kuncz* i. m. 101.

² Akad. Ért. a társ. tud. köréből IX. k. 5. l.

másként a XIII. században . . . Hogy czélt érjenek a (charták) mellőzhetlenül az akkori viszonyok konkrétus nyelvén kellett azoknak az akkori nemzethez szólniok.“

János a norman fejedelem, kiüzetett igazi patrimoniumából: Francia-földről és Földnélkülivé lett. Vagyis francia királyból akkor lett — angol királylyá.

Kettős veszteség érte ezzel. Nemcsak elvesztette szebb és nagyobb birodalmát, — de hatalma alapját is. Elvesztette oda haza és idehaza mind a kettőt. Elvesztette terjedelmes francia földbirtokait, hűbéreseivel, adóival és harczosaival együtt. Egy sokkal virágzóbb és gazdagabb országot, mint a minő Anglia, melyhez sem Irland, sem Skóczia, de még csak Wales sem tartozott. El egész fizikai, anyagi és ennek eredményeként, erkölcsi bázisát, melyen az angliai zsarnokság is nyugodott. És ezzel a veszteséggel a leigázott angolszászok sokat nyertek. Mindenekelőtt erkölcsileg abban a tudatban, hogy zsarnokuk hatalma megcsappant. Hogy innéttől egész ereje abban van, a mit az angol föld szolgáltat neki és ennek eredménye azután az anyagiakra is kiterjedett. Természetes, hogy János meg nem nyugodott a szörnyű változáson, mindenekelőtt a szép Normandia visszahódítására gondolt.

De a háborúnak már akkor is, ha nem is mind a három — de elsőrendű kelléke volt a — pénz. Mint a jó kereskedő normanok sarjadéka: fel tudta fogni ennek értékét. De fájdalom, új uraiktól megtanulták ezt a leigázottak is. Egyfelől nem mentek ingyen katonának, másfelől nem adták ingyen a katonát. János tehát megvásárolta tőlük mind a kettőt. Egy semmiségért, egy irott pergamentért: ez volt a Charta.

Előtte nem annyira azért volt ez az irott pergament — értéktelen, mert a cserébe adott portékát nem bírta volna értékelni. Erősen megnyirbálta annak sokféle tilalma pénzszerző hatalmát. Hanem azért, mert ennek adásakor már el volt szánva szertetépni azt, mihelyst régi hatalmát és birtokát visszaszereznie sikerült.

Mind hiába. Utódai alatt nem egyszer látszott valószínűnek, hogy Franciaország felett angol királyok uralkodjanak. De ama papírlapot sohasem sikerült többé visszahódítani. Nem sikerült ez sem neki, sem utódjai közül azoknak, a kik az angol nép 38-szor ismételt kivánságára 38-szor kényszerültek megújítani és megerősíteni a Magna Charta szövegét, Runymede napjától le egész a középkor végéig.¹

Nem hiába maradt fenn korunkig a Magna Charta eredeti példája² a British Múzeumban; jól megőrizte azt az ország 25 bárója, kire megtartásának ellenőrzése bízva volt. Nem hiában volt ott az ellenál-

¹ Schwarcz i. m. 5. l. Gneist: Verfg. II. Verw. I. 282. l.

² A mi Arany Bullánk 7 eredeti példájából egyet sem bírnk.

lási záradék, mely szerint a bárók cum cummuni totius* terrae erőszakal is jogosulva voltak kicsikarni annak megtartását. A mi azt mutatja, hogy az alattvalók meglehetősen tisztában voltak János úr hátsó gondolataival, épp úgy, mint a Charta értékével. Nem hiában: pénzük ára volt! Tiszta do: ut des! A 37. §. világosan megmondja, hogy „a Magna Charta a koronától az *ingó vagyron tizenötödrészen megvásároltatván: ugyanezért* a király szavatul a szabadalom levélben biztosított jogok épségben tartásáért.“

De a Charta örök érvényét nem az ellenállási záradék, nem is a fenti cikk, mely annak tiszta vásári szerződési jelleget adott, hanem az a tudat biztosította, mely abban kifejezésre jutott; az a tudat, hogy az angol embernek teste, a mely él és dolgozik, az övé s mind az, a mi ennek szükségleteit kielégíteni hivatott: az ő életfeltétele. A *szabadság*, védelem az önkény és rabság ellen: védi a testet és a szellemet; a *vagyron*, a föld és a pénz: kielégíti azok életszükségletét. A *szabadság* arra való, hogy az elébbi ne akadályoztassék az utóbbi kielégítésében. Az az adófillér a mire János úrnak szüksége volt és mit a Chartáért *vételárul* kapott: hasonlatos ama vízcöpphöz, mit a gyermek Watt James megfigyelt a theás-kanna fedelén. Ez a gőzből lecsapódott vízcsepp volt a *gőzerő* forrása, mely átalakította a középkori föld képét és az azon élő emberek egész társadalmát. Ugyanezt cselekedte amaz adófillér. A Magna Chartában meg volt az első instrumentum. Most már csak annak további tökéletesítése kellett. A gyermek nép megfigyelte az apró adófillérekből összegyűlt erő hatását és... nem felejtette el többé. A felnött férfi keze alatt aztán kialakult először az egyszerű, aztán a komplikáltabb szerkezet, melylyel azt igájába foghatta és saját céljaira, javára használhatta fel.

Mondják, hogy a *Charta* semmi egyéb, mint a királyok által már amúgy is szentesített népjogok gyűjteménye Hítvalló Eduardtól II. Henrikig. Lehet, de bizonyítva nincs. Csak annyi bizonyos, hogy Jánosnak angol földre zárásával érvényesülést keresett a leigázott angolszász faji szellem, melynek még emlékezetében lehetett, hogy Vilmos király tulajdonkép egy gyűlölt idegen bitorló volt, semmi más és hogy *kiséretének* tagjai, a mostani hűbér nagyurak ősei, hozzá hasonlók valának. Egy pár emberöltő nagyon kevés volt ennek elfeledésére és mégis éppen elég arra, hogy megmagyarázza a két fajnak ez időben hamarosan bekövetkezett egybeolvadását még pedig akként, hogy a meghódítottak nyelték el uraikat és nem megfordítva.

Már 1213-ból van egy királyi rendelet, mely az összes megyék sheriffjeinek meghagyá: küldjenek 4—4 értelmes embert, kik az ország ügyeiben lesznek tanácskozándók.

„Két évvel később — mondja *May* — János király Magna

chartája szabatosabb képét adja ugyan a *parlament alakultának* bármelyik korábbi oklevélnél, de a képviseleti rendszer kezdetét ez sem deríti fel. *Londonnak és minden más város, mezővárosok és váralják, az öt kikötő és más révek szabadságai és jogai* ama levélben biztosítatnak ugyan, de vajjon a parlament összehívásának e levélben olvasható ígérete új jogot nyújtott-e, vagy a régít fölélesztvén, csak ezt erősítette meg s biztosította a jövőre: e kérdést az okmány kifejezéseiből megállapítani nem lehet. Ez időtől kezdve azonban oly parlament létezését, mely a maihoz hasonlít, egész biztossággal ki lehet mutatni.¹

Hogy János király utódai megkísértik a *szabadság nagy levelét* semmibe sem venni, azt már annak szerkesztői is sejtették. Ezért a híres záradék. De jön *Montforti Simon (Montfort l' Amaury)* immár a *francia gróf, a lewesi csata (1264) és a király (III. Henrik) tiszteletteljes elfogatása*. És jön az *Oxfordi Gyűlés*: az első igazi parlament, melyben már nemcsak a bárók, hanem a grófsági lovagok és a városok polgárságának is 2—2 követe hivatalos.

A meghívó levél így szól (a sherifhez): „Juttasson a király tanácsa elé két derék embert, kiket a megyék *válaszszanak*, hogy helyettük a többi megyék követeivel a király számára engedélyezendő *segédeszközök* felől tanácskozzanak“. Ehhez *May* a következő megjegyzést fűzi:² „Figyelemre méltó dolognak tartjuk, hogy éppen *pénzengedélyezésben* volt a népnek *régóta része*“. *Bizony figyelemre méltó egy dolog!*

Meg volt a gyerek, csak nőni kellett neki. És nőtt. III. Eduard alatt egyszer csak az történik, hogy midőn az ország bárói már megszavazták a *maguk adóját, sőt napi díjaikat is felvették (!)* a megyék és városok követei még amazok eloszlása után is együtt maradtak (királyi marasztalásra) s „*hajóik és szállítmányaik biztosítása fejében* megszavaztak a be-, vagy kiviendő *bor* egy-egy tonnájától 2 sh. és minden más árú egy-egy fontjától 6 d. adót, — de csak *egy évre*“. Minő kicsinyke kezdete van az *alsó háznak* és az *évi költség* megszavazásának! De már meg van az is.

1340 óta (III. Eduard) már a parlament *két házban* tanácskozik.

Általában a három Eduard uralkodása roppant fontos a parlament történetében. Ez a három király *sokat háborúzik* és sokszor kénytelen költségért a parlamenthez fordulni. III. Eduard *hetvenszer* hív össze parlamentet hadiköltség megszavazására. E néven első elődje sem sokkal kevesebbszer. I. Eduard uralkodása alatt azonban már meg volt alakulva az angol *gentry*, a vagyonos polgárságból és birtokosokból álló középosztály. Ezzel karöltve jár az a másik tény, hogy az ország bárói, kik vagyoni tekintetben eddig uralkodtak a tér felett, — kik Montforti Simon

¹ *May E. T.* Az angol parlament. 11. l.

² *Id. m.* 10. l.

idejében még egyedül látszanak hivatottaknak a nemzet törvényei felett örködni (a charta 25 bárója!) fokónként engedni kényszerülnek az előre nyomuló nemzet-zömmnek, a vagyoni bázisra szert tett *gentry*nek; mely önálló hatalmi tényezőképp szervezkedik az *alsó házban* s 1322-ben már kicsikarja II. Eduardtól annak elismerését, hogy *a király csak a parlamenttel együtt hozhat törvényt*. IV. Henrik alatt végre megalakul a — *budget-jog*. (1404.) A parlament már nem csak megszavazza a költséget, hanem kimutatást követel arról, hogy *mire költik el azt?*

A Lancaster és York ház viszálya (1400—1485) döntő az *alsó ház hatalmi túlsúlyának megállapítására*. A főnemesség elhull a fehér és piros rózsa csatáiban. A felső ház 29 peerre olvad. IV. Eduard, III. Rikárd — Shakespeare szörnyetege, — kénytelenek a parlamentnek köszönni trónjukat és hatalmukat. És ezen már a *Tudorok* makacs és erőteljes egyénisége sem változtathat. Megpróbálják, pedig II. Fülöp példája előttük van már; de szerencsére — esküdt ellenfélként kerülnek szembe a spanyol abszolútizmussal.

A *felmentések és kegyelmezések* precedenseit megkísérik ugyan úzussá, olyforma prerogatívává tenni, melynek résein megostromolhatják a parlament erejét, de az abszolútizmus tartalmának az angol alkotmányba való becsempészésére mindkettő vékony csőnek bizonyul. A Tudorok is inkább egyéni jellemük, mint elveik miatt s inkább öntudatlanul, mint politikából autokraták. Másképp alakul a Stuartok politikája. Náluk a parlament hatalmának megtörése s helyébe egy *nap-királyság* állítása már alattomos, de makacsul és következetesen követett *politikai cél*. Feltűnik az európai láthatáron az *állandó hadsereg* és pedig az abszolút királyság hatalmi bázisaként. Csakhogy a négyszáz éves angol parlamentet nem lehet egy szál lovaglő korbáccsal meghunyásztani. A *hadsereg* és az ahhoz szükséges pénz a parlament hatalmában van; ugyanoly régi történelmi jognál fogva, ugyanannak a parlamentnek hatalmában, melyet le akarnak tiporni általa. Hiába folyamodnak a Stuartok vele szemben XIV. Lajos és a katolikus vallás segélyéhez.

A Stuartok politikájának baja az volt, hogy a francia királyságban találta példáját és segélyforrását. Csakhogy ez a példa éppen úgy volt az angol nemzet szemei előtt, mint a Stuartok szemei előtt s *mindketten* levonták a tanulságot belőle. Makacs, elszánt, majdnem 60 évig tartó küzdelem kezdődik a Stuartok és az angol parlament között s az végeredményben a parlamentnek teljes győzelmével dől el.¹

¹ Érdemes fölemlíteni, hogy a Stuartok és az angol parlament közti küzdelemben döntő faktorként szerepel *London*, melynek megnyeréséért mindkét párt mindent elkövet. Hogyne! Cityje már akkor olyan hatalom volt, hogy bármely pillanatban 20.000 főnyi sereget állíthatott talpra. A mi azt mutatja, hogy a Brennus-kard már ekkor — a kereskedők kezében van, a mivel eldönthetik a háború sorsát. És jellemző, hogy ezt a kardot — *a parlament javára dobják mérlegbe* a királyság ellen.

Anglia III. Vilmosban merőben idegen, új dinasztiát kap, de olyat, mely angolabbá válik John Bullnál, meghozza számára a *Declaration of Rightset*, a teljes *parlamentí kormányt*, mely a forradalom szülte *whig* és *tory*-párt váltakozó uralma alatt a *Pittek* és *Foxok* felséges parlamenti küzdelmeihez vezet s a Disraelik és Gladstonok géniuszát teszi az angol nemzet sorsának igazi irányítóivá.

A királyság megkapja az állandó hadsereget, de úgy, hogy annak létele az évről évre megszavazandó *Mutiny Bill*től tétetik függővé.

III. György *jóbarátait* tökéletesen elfeledteti IV. György *cabinetje* s bár az öreg Pitt még térdelve várja a beteg király ágya előtt eszméletének visszatértét: de Gladston már tárczáját köti ahhoz, hogy Victoria csak neki tetsző udvarhölgyekkel költse el five o'clock-teáját.

IV.

Ha a fentebbi nagyon vázlatos történelmi visszapillantásban célzatosan kiemeltem, hogy a parlament jelentősége és hatalma a *pénz megszavazásán* kezdődik és a nemzeti vagyonosodás és ezzel kapcsolatban az államháztartás fejlődésével párhuzamosan nő: azért történt, mert ebben van a lényeg. Ha azt akarjuk tudni, hol van a politikai hatalom: jól nézzünk oda, *hol van a vagyon?* A hol a pénz: ott a hatalom. Milyen közhely ez! És minő kevéssé alkalmazzák a politikai tudományban.

Alig láthatni a parlamentárizmusról értekező munkát, különösen a magyar politikai irodalomban, mely kellőleg kiemelné az annak alakulásában és egész jelentőségében annyira domináló gazdasági elemet. Azt tudjuk, hogy a modern királyság az állandó hadseregre fekteti a fősúlyt. Azt is, hogy a legfőbb hatalmi kérdéseket a hadseregek döntenek el. De azt kevesen látják meg, — pedig mily átlátszó a dolog — hogy annak három feltétele: a pénz, a pénz és a pénz: a parlament zacskójában vagyon. Az is bizonyos, hogy a társadalom jólléte az államháztartást budgetjogával szabályozó parlament irányításától függ s mégis, mily kevéssé vonja le ebből politikai tudományunk az elmaradhatlan következményeket!

Gróf *Andrássy* Gyula, az Akadémia által megkoszorúzott, mély-séges államférfiúi látással megírt művében¹ a középkori angol és magyar királyság tanulságos párvonalas rajzát adja s ebben a következő érdekes reflexiót teszi: „Ha a kifejlett jogot nézzük, a királyi hatalom túltengése lep meg bennünket. Ha a tényleges állapotot szemléljük, azt látjuk,

¹ *Andrássy*, A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. I. 135. l.

hogy a tulajdonképpeni hatalom a nemzet kezében maradt, hogy ennek önkénytes támogatása nélkül a király tehetetlen; hogy a király kénytelen a nemzet akarata szerint kormányozni, feltéve, hogy a nemzetnek van akarata és azt érvényesíteni kívánja. Ezen tényleges állapot következtében a nemzet vezető osztályait szabad szellem hatja át s megszerzik a képességet az állam ügyeinek vezetésére“.

Majd a charták tárgyalásánál ezt jegyzi meg:¹ „Az angol királyok örökösen megújuló harcokat vívnek Franciaországban, de az offenzívára alkalmas hadi erejük nincs . . . Oly hadi szolgálatot kénytelenek követelni, melynek a békés foglalkozást is üzö társadalom megfelelni nem bír. Ezért a hűbér rendszer alapján egyes nagy urakat köteleznek rá, hogy nekik harcosokat szolgáltatassanak. Kövessék őket *adományok fejében* hadjárataikba“. Így kerül a hódító norman királyok birtoka lassanként az *angol bárók tulajdonába*. „De a hűbérurak olyan hatalmasokká lesznek, hogy a király rájuk bizton nem számíthat. Oly jogi föltételekhez kötik a külföldi harcokban való részvételüket, hogy a király velük érdekeit meg nem védheti. *Ha nincs pénze: a melylyel maga tarthat zsoldosokat, vagy a melylyel a nagyok zsoldosait bérbé veheti, — tétlenségre van kárhoztatva*“. „Az angol királyok mindenek-fölött pénzhez akarnak jutni. Felelevenítik tehát mindazokat a jogokat és szokásokat, melyek alapján hajdanában a szász királyok pénzt szedtek be alattvalóiktól s melyek a legfelsőbb hűbéruraknak módot adtak arra, hogy hűbéreseiktől pénzt követeljenek. Fokonkint minden vagyont adó alá vonnak“. „A főhűbérurak is belenyugodnak az új helyzetbe. Legszivesebben minden kötelezettség alul ki vonnák magukat, ha azonban ezt el nem érhetik, legalább is olyan készségesen fizetnek, mint a hogyan saját költségükön és kényszerítve harcolnak. *Ha meg az ország legnagyobb urai adóznak, ki legyen mentes alóla?* Ezek a körülmények lehettek okai annak, hogy Angliában fönntartják az általános adókötelezettséget . . . s hogy *Anglia az adómegajánlás jogát az országos tanács számára biztosítja*“.

Valóban úgy van. Ehhez még csak azt lehet hozzá tenni, hogy minél nagyobb fontosságot nyer az állam kormányzásában *az adó*, (az államháztartás,) annál nagyobb lesz az a hatalom, melyet nyer annak megszavazója (a parlament) a kormányzat irányára és vitelére.

Az államfő és annak tanácsosai megpróbálják küzdeni ez ellen, de a végén is egyetlen logikai és tényleges megoldás lehetősége marad fenn, annak a többségnek a szája íze szerinti kormányzás, melynek szavazatától a nervus rerum gerendarum kézbe kapása függ. A király, kabinetje számára nem marad más fönn, mint a dolgok ez új rend-

¹ Ugyanott, I. 146. I.

jébe beleilleszkedni és megelégedni azzal a befolyással, melyet az öröklött tekintély, az egyéniség súlya, a tehetség és az államférfiúi tapasztalat részükre természetsszerűleg biztosítanak. Az egyéniség súlya és egyéb körülmények ezért sokszor billentik jobbra, vagy balra a mérleg nyelvét, hol a *személyes* (autokrata), hol a *kabinet*-kormányzat numerusai felé. (III. és IV. György). De könnyű belátni, hogy a dolgok természetes fajsúlya szerint ama nyelv, — mint az iránytű — bizonyos kitérések után eredeti helyén fog megállapodni.

E mellett az érdemel még figyelmet, *hogy a vagyon demokratizálódása, miként demokratizálja magát az alkotmányt.*

Angliában azért a nagy urak döntők a tanácsban (Montfort!) mert az övék a nagy birtok és így a hűbéradót is legnagyobb részben ők fizetik.¹ Mihelyst azonban megalakul a *gentry* és így az angol államgazdaság jelentős, sőt döntő faktorává válik: ki is küzdi és el is nyeri a döntő súlyt a politikai hatalomban. És minél inkább kitűnik, hogy a polgárság, a gyáros és végül a munkás: *valódi tényezője a nemzeti vagyonságnak*, abban a mértékben tágúlnak a politikai jogok s nyernek befolyást és hatalmat saját sorsuk és az állami politika irányításában.

Mély éleselméjűséggel jegyzi meg *Concha*² és utána *Somló*,³ hogy a társadalomnak benyomulása az államba, mily alakító hatással bír az államhatalmak alakulására.

A parlamentárizmus maga nem egyéb, mint a társadalom érvényesülése az államhatalomban. Fejlődésének fokozatai sem egyebek, mint emez érvényesülés fokozatai.⁴ Az angol charta és a mi Bullánk, a maga solymászaival és sertéseivel — éppen úgy tűkre az akkori társadalomnak, mint a mai alkotmány a mai társadalomnak. Csakhogy a disznók szerepét átvették a — trösztök.

És ha ezt kimondtuk: *akkor meg is nyertük az igazi kulcsot a parlamentárizmus lényegének megfejtéséhez.*

V.

Első tekintetre úgy látszik, hogy a parlamentárizmus kontinentális, mondjuk, világtörténete ellentmond azoknak, miket a társadalomnak az álladalomban való érvényesülésére nézve fennebb mondtunk.⁵

Pedig gyökeresebb vizsgálata a dolognak csak jobban megerősíti azok igazságát.

¹ *Concha*, Egyéni szabadság és parlament. (Akad. Érték. 1888. II.10—12. I.)

² Politikai Jegyzetek I. 154. 155. Politika I. 284.

³ A parlamentárizmus a magyar jogban, 7.

⁴ *Haendel* i. m. 54. I.

A középkor vége felé, éppen akkor, midőn Anglia politikai élete a harmadik rendnek (tiers état) egy vagyonos középosztálylyá (gentry) alakulása által, a parlament hatalmának s így az alkotmányos törvényhozásnak veti meg alapját s azt mind erőteljesebb kibontakozásra vezeti, a nyugat-európai országok rendi gyülekezetei: a francia états généraux, a castíliai cortes és a német landständische Körperschaften jelentéktelen politikai testületekké süllyednek alá.¹

A *harmadik rend* ugyan már mindenütt jelentkezik. 1484-ben Franciaországban a falusi lakosságnak is befolyást adnak a követek választására. A XIV. és XV. századokban röviden fel is csillan a rendi gyűlések virágzásának kora s úgy látszik, hogy a törvények hozatala, a hadsereg s az adók megszavazásának kérdésére nézve döntő befolyásra készülnek szert tenni. De Franciaország az 1439-iki (orleansi) országgyűlésen a királynak *állandó hadsereget és állandó adót* szavaz meg s *ezzel ki is adja kezéből további hatalmának és életrevalóságának feltételeit.*

Nem is hívnak össze több országgyűlést a francia királyok, ha csak végső szükségben nem. A következő három és fél század alatt mindössze nyolcz országgyűlés tartatik, „hogy áldozatkészségükkel az országot és királyságot rendkívüli zavarukból kisegítsék“. Ugyanily sorsra jut a spanyol cortes 1538 után. Németország tartományokra, Olaszország municipiumokra szakadozása pedig lehetetlenné tesz minden egységes politikai alakulatot egész a nemzet-államok idejéig. És érdekes, hogy déli és középső Európában a parlamenti eszme kifejlődésének akadálya nemcsak a hűbéri szakadozottságból egységes államalkotásra, a centrális főhatalom megerősítésére törő királyság ideája, de a *római jog receptioja* is, melynek csodálatosan nem klasszikus magánjogi, hanem centralizáló közjogi karaktere tesz az uralkodókra legvonzóbb hatást. A mi egyébiránt egészen természetes azokban az államokban, melyek a Nagy Károly-féle császárság és a pápák világuralmi hagyományainak talaján épülnek föl abszolút királyságokká.

Érdekes analogia van az angol közjog és a római jog receptioja között.

A római jogot kiválóan abszolutisztikus tendenciája barátkoztatja meg az európai uralkodókkal. Receptioja tényleg a királyi hatalom megerősödésére és a hűbérurak feletti diadalra vezet. De, midőn az abszolút királyság betöltötte világhistóriai szerepét, a nemzetek egyesítését és egységbe forrasztását és saját léte forrásainak kiélése után a társadalmak kiéléseire vetemedett: akkor érkezett el az angol közjog

¹ *Gneist*, Geschichte der englischen Verfassung. I. 306–425. I. — *Hajnik*, Egyetemes európai jogtörténet. Középkor, 222. I.

szerepe: a parlamentárizmus által szóhoz juttatni a társadalmat. Csak-hogy — egy néhány századdal később, mint kellett volna; akkor, midőn ez a társadalom ki van szipolyozva az utolsó vér és verejték csöppjeig s el volt keserítve a — végletekig. Akkor, a midőn már nem csak *Montesquieu* minta államának mesteri rajzáért lelkesedett, melyben a *törvények szelleme* uralkodik, hanem *Rousseau* álmának is a Robespierre-féle lelkekben oltárt emelt. Akkor, a midőn Franciaország 25 millió lakosa közül 20 millió volt a nyomor legszélső fokán tengődő pór, mely jog és kenyér, ruházat és hajlék nélkül, sansculotteok módjára, csapatokban kóborolta be az országot. Akkor, a midőn a kitörő erők kaoszának oly halmazata jött létre a társadalom mélységeiben, melynek kitörése az ancien-regime egész világrendjét volt rombadöntendő s egy iszonyú vértenger, rettenetes katasztrófák és csalódások árán volt megszülendő az újat. Ennek a vulkánnak a kráterje: a *parlamentári eszme*, az országos rendek *Necker* által ajánlott összehívása volt.

Száján azonban nem csak a *harmadik rend* tört elő, minden eddigi földi hatalmat legyűrő erővel, hanem ama *vízözön* is, melyet XV. Lajos udvaroncjai emlegettek: a sansculotteok, a társadalom alja, piszka, állati vadsága, szóval salak, láva, tűz, vér és minden. Franciaország képe a forradalom előtt ez: fent a pénzügyi bukás, lent a feneketlen nyomor. Közül azonban egy ipar, kereskedelem, spekuláció és takarékoság következtében dussá lett polgárság áll: mint ragyogó nap a fent és lent elterülő rémes sötétségben. A francia forradalmat a vagyonhoz igen, de joghoz nem jutott *burzsoázia kezdte* meg s annak eredményeit is ő értékesítette. De közben megmutatta szörnyű tömegeit a proletáriátus, rettenetes segítséget nyújtva a polgári osztálynak, sőt meg is próbálva a Babeuf-féle összeesküvésben kifejezésre juttatni a kebelében még homályosan derengő ösztönszerű vágyakat.

De a társadalmi szervezet *új alapelveivel* csak a már vagyonra és miveltségre szert tett középosztály rendelkezett: a *liberálizmusban és a demokráciában*. Mindkettő kedvez az egyén érvényesülésének, úgy a vagyon, mint a hatalom megszerzésében. Ezzel szemben a proletáriátust a szervezkedéstől még egy jó félszázad választotta el.

Tehát a *szervezett polgárság kettős elve* az, mely törvényt szab a nagy forradalom nyomán alakuló új társadalmi alakulásoknak s természetesen halad az angol *középosztály* nagy művének: a parlamentárizmusnak csapása irányában. A zsilipet a nagy forradalom nyitja meg, csakhogy a szabadság, egyenlőség és testvériség nevében befojtva rohanó áradatába a királyi hatalmat s a vele összeforrt s egyiránt gyűlölt arisztokráciát, melyek pedig történeti hivatással bírnak a parlamentárizmus kialakulásában.

A Mirabeau és Siéyes vezérlete alatti *harmadik* rend* nem hiában jelentette ki már 1789 július 17-én, hogy: csak ő Franciaország. A jobbágyság, tized, czéhrendszer, a papi vagyon elsepertettek a föld színéről. A köztelherviselés, az általános hivatal-képeesség, sajtó és ipar-szabadság, új pénz-, súly- és mértékrendszer: az első hullámcsapások a 3000 alkotmány-törvény Niagara-zuhatagában. Hogy ismert volna el ez az alkotmányozó haialom *öröklött* tekintélyt, mely még az Istent is detronizálta s mely alig pár hónapja jutott a saját magáéhoz? Az *egy kamarai* rendszer a forradalom eszménye s mennyi vergődés, mennyi hullámozás és mennyi zátony jelzi azt az útát, mely a jelenlegi kontinentális parlamentekig vezet!?

Már a forradalom felismeri, hogy a nemzetgyűlésnek ellensulyozó hatalomra van szüksége s megalakítja a *vének* tanácsát. Viszont Napoleon császársága sem képes, sem a képviselőháznak, sem a szenátusnak legalább formai szereplése nélkül megélni. A restauráció Bourbonjának maga az orosz czár ajánlja, hogy népének *alkotmányt* adjon. S megszületik a XVIII. Lajos *Chártája* s ezzel a parlamentárizmus hóditó körútja a kontinensen.

Igaz, hogy ez a charta még az *Isten kegyelméből* való király ajándéka, azért *Polignac* még azt hihette, hogy azt vissza is lehet szivni. De a júliusi forradalom megmutatta, hogy a modern állam szervezését a *polgárság vette kezébe*, mely már nem hisz isteni kegyelemben, sőt tán egyéb Istenben sem a *Mammonon* kívül. Méltó uralkodója e korszaknak Lajos Fülöp, a vagyongyűjtő, az árfolyamokra spekuláló *polgár király* és méltó forradalmi vezére *Laffitte*, a *bankár*. Jellemző, hogy az öregebb királyi ház detronizálásában s az ifjabb trónra ültetésében a Stuartok és Óriániai Vilmos példájára történik hivatkozás. És jellemző, hogy az angol parlamentárizmus első bajnoka a kontinensen a francia nép, ugyanabban a korszakában, melyben egyedüli bálványja: a *Pénz*.

Érdekes az irodalom iránya is. *Balzac* regényeinek főtémája ugyancsak a *pénz*; *Saint Simoné* a *tőke*. Mindkettő életében is az játsza a főszerepet. *Lamartin* idealizálja a nagy forradalom rémségeit. *Louis Blanc* ugyanakkor az ideál megtagadását, a személyes és osztályérdeknek a nemzeti fölél emelkedését mutatja ki a *10 év történetében*. Odaát, a Rajnán túl, pedig kezét fognak *Marx* és *Engels* . . .

A júliusi forradalom teremti meg a Kontinens minta-alkotmányát: a *belgát*. S a legparlamentárisabb, — de egyszersmind kitünő üzletember-királyok uralmát: a Lipótokét.¹ S a mi uralmukat megvédi az európai beavatkozástól: az *angol és francia liberálistms szövét-*

¹ *Benjamin Constant* szelleme adta már elébb — 1826-ban — a *Carta Constitutionalt* a portugalloknak.

kezése. Belgium tehát, épp úgy, mint a kontinens legtisztább parlamenti alkotmánya: valójában a *francia burzsoáziának* s a gyár- és börzeillatú liberálizmusnak köszöni létét.¹

Igy lesznek a francziák részben a nagy forradalom eszméinek, részben a hatalomra törő vagyonos polgárosztálynak és *chartáiknak* révén, a parlamentárizmus úttörői a kontinensen.

Még a dirib-darabra tört németiség is parlamentárizmusról álmodik. Poroszország már 1810-ben behozza a közteherviselést, 1811-ben felszabadítja a jobbágyokat s e reformok végrehajtója, *Hardenberg*, 1812-ben össze is hívja a *népképviselőket*, nem is képzelve el másban azok természetes betetőzését. Ő nem csak királya ígérését veszi komolyan, ki (a Napoleon elleni harcok előtt!) alkotmányt ígért népének, de a frankfurti szövetségi szerződést is (1815 februárius), mely kimondja, hogy minden szövetséges államban rendi gyűlések hivassanak egybe. *Hardenberg* meghalt. A *Szent szövetség* pedig gondoskodott róla, hogy tetemével eszméi is kriptába zárassanak. De megszületett *Darwin* és vele a *fejlődés* könyörtelen teóriája. A *szent szövetség* megkövesítő rendszere épp úgy áldozatul esik az élet változhatatlan törvényének, mint bármi más. Geológiai réteg csak az alakulások történetében.

A *februáriusi* forradalom adja meg az európai parlamentárizmus fejlődésének a második nagy lökést. Ugyanaz, mely *Louis Blanc*nak is helyet juttat a kormányban. Ugyanaz, mely, fájdalom, a parlamenti és társadalmi korrupciónak szemétdombján ül triumfust. Ezt a forradalmat a történetírók egyhangú tanúsága szerint nem az izgatás okozta, hanem, mint az 1789-Kit, a rossz pénzügyi helyzet és a rossz termés miatti inség. Természetes következménye ennek a februáriusi forradalom erős szociális színezete. De a proletáriátus most már nem csak romboló, hanem alkotó politikai faktorként jelentkezik s keze nyomát az *általános választó jogban* hagyja hátra.

Németországban megszületik a *Zoll-werein*, mely *először* figyelemzeti Ausztriát a gazdasági tényezők roppant hatására — a politikában s melynek a *Német-Egység* létrejövételében sokkal több része van, mint János főherceg kormányzóságának. Mind amellet világrajön — a koraszülött *német parlament* is. Alkotmányt dolgoz ki és odakínálja a császári koronát — *Frigyes* Vilmosnak. Amaz kimúlik angol-kórbán; emezt a császárjelölt azzal útasítja el magától, hogy jelöltetésében elismeri ugyan a nép szavában rejlő jogczimet — de elhatározását a

¹ *Marczali*: A reformok kora. 177. Érdekesnek tartom idézni itt *Schwarz Gyula* megjegyzését: „A belga alkotmány legjellegzetesebb vonása azon *plutokratikus alap*, a melyre a senatust fekteti vala, jóval korábban, mint ezt bármely európai monarchia tevél.” (Európai monarchiák alaptörvényei.)

német kormányok megegyezésétől teszi függővé. A stuttgarti parlament üléstermei bezárulnak. Fegyverre hívó szövegét, felhívását a nép megadóztatására maga a württembergi kormány sem veszi komolyan. Elül, elpárolog az egész német alkotmányossági mozgalom. És még is megváltozott sok minden. A *bolond esztendő* végleg elseperte a feudalizmust. *S a harmadik rend küzdelme emancipatiojáért, nem hiába való.*¹

Mi pedig ezt a fejezetet Magyarország példájára való utalással zárjuk.

Aligha kételkedik valaki abban, hogy a *magyar parlament Széchenyi* izgatásainak nyomán született meg. Az ő izgatásai pedig *magyar társadalom és magyar társadalmi gazdaság* teremtését tüzték ki célul.

A jobbágység felszabadítása, a közteherviselés, a sajtó és politika; szabadság s mind ezek betetőzéséül az 1848: III. tet. láncszemek, melyek a fejlődés törvényeinek vasszigorával kapcsolódnak egymásba. A nagy izgatás pedig a *Hitel* közreadásával indul meg s Kossuth *Pesti Hirlapjában* csak természetszerű folytatását leli. Éppen úgy, mint a hogy mai milliárdos budgetünknek a *lánczhidi krajczárokból* van az első csirája.

Európa a parlamentárizmushoz négy század rabszolgasága, az ancien regime romlottsága, a népek nyomora és a nagy forradalom és az utána következő apróbbak rettenetes katasztrófái árán jutott el. Mindez a természetellenesség, mindez a hánykolódó hullámmás, — mely a földrengések elfolytott vulkanikus mozgásaira emlékeztet — arra tanít, hogy a dolgok természetes, rendes, rázkódásokat elkerülő folyamata az — a mi Angliában történt. Ha Európa államai a társadalom befolyását az állami kormányzatra, az adók és katonaság megszavazásának jogával el nem játszák: ez a kormányzat soha nem fajulhat vala odáig, hogy a társadalom tehetetlen rabságba és nyomorba süllyedjen s ebből a helyzetéből csak világra szóló katasztrófák árán birjon megint odáig emelkedni, a hol természetes hivatását és befolyását sorsa intézésében érvényesítheti.

VI.

Marxnak és a történelmi materializmusnak azon az alapvető tételén rég túl vagyunk már, mely szerint jog, erkölcs, tudomány, művészet, sőt vallás csak a társadalom gazdasági állapotának visszatükröződése — és semmi más. Viszont *Spencer* se tud meggyőzni afelől, hogy a társadalom épp úgy, mint minden természeti jelenség egyetlen (az evolúció) alaptörvényre vezethető vissza. Az anyag integrációja és a mozgás disszipációja nagy mesterének kizárólag biológiai módszerével

¹ *Marczali*, Korunk állami és társadalmi alkotásai. 157. l.

Loria szembe állít kettőt, *Ward* tizenkettőt. A miből könnyen lehet arra következtetni, hogy vagy középen, vagy e numerusok határán kívül lehet az igazság.

De azért szó sincs arról, hogy a társadalmi életben is bizonyos törvényszerűség ne uralkodnék s hogy az emberiség a történelmi materializmusnak is ne köszönne annyit, hogy rámutatott, mikép a gazdasági érdek az emberiségnek, ha nem is egyedüli, de mindenesetre döntő fontosságú érdeke; mely, ha nem is egyedül teremti a jogi rendet, de döntőleg foly be arra.

Stein híres hármastörvényének az a cikke, a mely szerint: „Minden államban a társadalom uralkodó érdekei akarják maguknak alávétetni az államhatalmat“ semmi egyéb, mint engedmény a történelmi materializmus javára.

A mivel szemben a harmadik tétel: „Ellenkezőleg az állam. Az egyesek érdekeit csak annyiban engedi érvényesülni, a mennyiben az összes többié nem veszélyeztetik“ igen sokszor csütörtököt mond.

A népek története, mely szerinte abból áll, hogy minden társadalom meg akarja teremteni a maga államát és megfordítva: igen kevés társadalmat látott, melyet az állam teremtett a maga képére, de igen sok államot, melynek arczatában a társadalom fotográfiájára ismerünk. Csakhogy ez a fotográfia inkább mutat szigorú, mint barátságos arcot.¹

Roppant tanulságos éppen ebből a szempontból az egyes nemzeteket szemügyre venni *parlamentjeikben*, melyekben leginkább nyilvánul a társadalom, a nemzetiségi egyén.

Hasonlítsuk össze az alapjában konzervatív, meg a precedensekre támaszkodni szerető, a kodifikálástól irtózó, erkölceiben komoly, politikai felfogásában higgadt és emelkedett angol parlamentjét: a szeszélyes, a hangulatainak, egész mivoltában hirtelen temperamentumjának élő, csacska, szellemes és ingátag *francia* nép parlamentjével.

Ha amaz az igazán praktikus, nyugodt és imponáló *férfi*, úgy emez valóban örökösen ötletszerint változó *asszony*, *Leverdays* — örök asszonya.

Épp így megtaláljuk a típus e kaleidoszkópszerű változatait a többi nemzetek parlamentjeiben. Ha a hangszer ugyanaz is, de a nóta egészen más. Sőt a hangszer is lassanként utána alakul a melódiának, épp úgy, mint a hegedű, mert a legremekebb Stradivárius is értéktelen fává deválódik a kontár s vízszint csodahangszerré nemesül a mester kezében.

¹ *Balogh*, A társadalom 17. és köv. l. Igen sajnálom, hogy e jeles munkát jelen értekezésem első felében, mely annak megjelenésekor már készen volt, nem használhattam.

De még a francziák *örök asszonya* is nyögi egy állandó törvény uralmát. És ez a — *pénz törvénye*. És ezért van, hogy ha ezt másképp nem tudja megkeresni: ő is oda áll a pódiumra a civilizált nemzetek koncertjébe és hangja hovatovább kevésbé disszonáns, habár élénken emlékeztet a chantantokra. Azt a szerepet, mely pedig *főszerep* a történet nagy színjátékában, csak a parlamentárizmus tudja betölteni.

Ez a nélkülözhetlen szerep pedig abban áll — és épp ezért nélkülözhetetlen — hogy ez köti össze, hozza közelebbi kapcsolatba a nép nagy rétegeit az állammal. Ez pedig úgy történik, hogy a társadalom a maga különböző ellentétes érdekeit koronként változó képviselői által bejuttatja az államhatalmi érvényesülés terére. De olyan térre, a hol már az állam, mint önczélú személyiség, mint *Nemzetállam* (Kuncz) ellensúlyozó, összeegyeztető és az összeségre tekintő egyéb hatalmai is érvényesülnek. Ilyenformán válik a parlament egyszersmind színterévé az állami akarat kialakulásának, de tükrévé, felszívó szervévé is a társadalmi akaratnak.

Ez a proccesszus ott kezdődik, a hol az állam és társadalom felismerik egymásra utaltságukat, az érdekek és államczél szolidaritását, a melyet csak támogat magában a társadalomban is szükségkép kifejlődő érdek-szolidaritás érzetének és öntudatosságának általánosulása. És viszont, semmi sem alkalmasabb ennek a szolidaris érzésnek felkeltésére és szemlélhetővé tételére, mint a nemzet különböző társadalmi rétegeiből, de azok *legintelligensebb* köreiből összeverődött parlament, melynek vitáit tartalommal a társadalom tölti meg, határozatait az sugalmazza, de egyszersmind az állam feje és a közvélemény befolyásolja és őrzi ellen.

Ez a szerep kezdődött a középkor lezáruló felvonásában, tart ma és valószínűleg a legközelebbi felvonásban is jelentős lesz. Betelik pedig, midőn elérte azt, hogy az állam *önkényt*, mint természeti szükségét, fogja belátni a nagy néprétegek jogát a tisztességes megélhetéshez és a tisztességes emberek megvédelmezésének szükségét a tisztességtelen embereknek könyört nem ismerő kizsákmányolása ellen. És ezt a szerepét a parlamentárizmus gyönyörűen, legalább is emberileg tökéletesen oldotta meg a multban és van hivatva megoldani a jövőben, ott, hol fejlődése természetes és zavartalan.

Hiszen lényegében semmi más, mint annak dokumentálása: miként válik a *társadalom akarata*, — az állam kiegyenlítő és mérséklő hatása mellett, — *tényleges joggá és miként fosztja meg ennek élő ereje élet-erejétől a megfásult tételes jogot*. A ki megfigyeli az angol parlament fejlődését és azt, hogy pl. miként vont maga után a budget megtagadásának joga magának ennek a jognak elévülését, az *impeachment* joga ennek a jognak a nem alkalmazását, a *vetó* joga ennek felesle-

gessé válását: az mind idevágó érdekes történelmi jelenséget fog megfigyelni. A ki pedig megfigyelte az egymással örökös harcban álló egyedek, érdekkörök és osztályok között mind élnkebben jelentkező társadalmi *szolidaritás* érzését és annak mind öntudatosabbá váló felismerését: az nem kétkedik azon, hogy a parlamentárizmus a maga kiegyenlítő, összehozó és kapacitáló mivoltában alkalmas tehetség annak a hivatásnak tisztességes betöltésére, melyet fennebb a jelenkor *főszerepének* nevezünk.

Ebben van annak az általános közkedveltségnek a magyarázata, melynek ez a sokszor lekritizált szereplő, minden gáncs és minden gúny daczára, világszerte örvend.¹ Innen az, hogy még ott is, hol alap-törvények kiklopsz-köveiből építenek torlaszokat ama folyamat elébe, mely felé természetszerűleg halad, *alámossa ezeket* és lesz III. Napoleon abszolútos monarhából alkotmányos fejedelemmé s lesz a parlamentet *Klatsch-budenak* nevező Bismarck utódából: a választások kimenetelétől didergő Bülow kancellár.

Mert hiában! A német imperializmus emlője — minden *Labandok* daczára! — a német költségvetés és, ha nincs azt megszavazó többség, bukik a flotta-javaslat és vele a csak császárjának felelős kancellár. Mert a *nem felelős* miniszter csak addig ér valamit, a meddig nincs miért felelni. Örök — legalább is a parlamenttel egyenlő életű — igazság marad az, a mit az öreg *May Erskine* következő szavaiban fejezett ki:² „A törvényhozás egy-egy tényezőjét *fontosabb jog nem illeteti*, mintha *adót róhat a népre*, megszavazván az állam szolgálatára a *kellő pénzt*. Már mondtuk, hogy ez a jog az, mely a parlament évenkénti összejövételét *minden törvéynél jobban biztosítja*. E jog által vitetett át az államélet súlypontja az alsó házba. Minden országban a pénz egyszersmind a politikai befolyás egyik főrugója. Annál inkább Angliában. Ennek pénzügye és közhitele oly bonyolódott, szövevényes, hogy a jog a szükséges pénzforrást megnyitni, vagy bezárni, kétségtelen döntő súlyt biztosít annak, a ki azt gyakorolja.“³

VII.

Ez igazság minden nemzetre, nemcsak Angliára, illik. Ennek a szöveget fejen találó idézetnek az ideigtatásával le is vonom az eddig mondottak konzekvenciáit. Ezek: 1. A képviselőház budget-jogával a társadalom döntő befolyása a közügyek irányzására biztosíva van;

¹ Persze a parlament ezt a szerepet tökéletesen csak ott kezdi betölteni, hol, ha kezdetben *charta* alkotmány is vala, idők folytán *történelmi* alkotmányává válik a mint *Kuncz* (Nemzet-állam) szellemesen mondja, a mikor már a polgárok nem zsebükben, hanem keblükben hordják *chartájukat*.

² I. m. 29. l.

³ *Dacey* A. V.: Bevezetés az angol alkotmányjogba, 369. l.

2. ennél fogva ott, hol ez a feltétel bekövetkezett, adva is van a parlamentárizmus lényege, épp úgy, mint a hogy az embrióban adva van az ember. 3. A többi csak a természetes fejlődés fokozatának kérdése; mely ellenállhatlanul bekövetkezik ott, hol e fejlődési folyamatot természetellenes akadályok irányából el nem térítik. Sőt itt is, úgy látszik csak inkább a fejlődés ideiglenes, mint végleges megakasztásáról lehet szó. 4. Az előző tételnek és a parlamentárizmus általános térfoglalásának magyarázata az, hogy a társadalmak alapszükségei — a polgárosodás haladtával — többé kevésbé egyformák s érvényesülésüknek az államban és egyszersmind a társadalmi érdekek ellentétei kibékítésének (a többi államhatalmak ellensúlyozó, kiegyenlítő hatása által) legtermészetesebb szervezete. E két hatalmi törekvés: az állami és társadalmi egymásba olvadásának oly természetszerű produktuma, mint a két külön nemű szülő frigyének a — gyermek. 5. A parlamentárizmusnak csak egy komoly ellensége van: saját természete. Minthogy talaja a társadalom, annak pedig jellemző vonása az önzés, a saját érdek: innen is fenyegeti a legnagyobb veszedelem.

Ha a közjó, az összérdek és erkölcs nemes tüzeiben sebezhetetlen pánczélt is nyert a külső támadások ellen: szabadon maradt az a pontja, melynél fogva e tűz fölé tartották.

Ez a parlament Achilles-sarka.

VIII.

A parlamentárizmus tökélye abban rejlik, hogy a társadalmat mozgató eszmék, érdekküzdelmek irányelveit a küzdő felek színteréről fölemeli a madártávtalnak a föld sarától megtisztult régiójába, hol az államszemélyiség érdektelen *igazságszolgáltatása* szűrődik le és hol azok társadalmi egyoldalúságuktól megtisztítva, az igazságosság jegyében összhangzásba hozatnak.

De éppen ezért a parlamentárizmust a legnagyobb veszély azon a ponton fenyegeti, hol tökéletessége kezdődik. Ez a veszedelem pedig abban áll, hogy a parlamentben a társadalmi momentumok vergődnek túlsúlyra s a harc színterének pusztia áthelyezésével a társadalmi érdekharcok szűkebb vívótermévé válik s ekként a parlament által államháttalván hivatott társadalom visszasülyed társadalommá; azzal a különbséggel azonban, hogy most már nincsen parlament, mely egyfelől a társadalom érdek- és osztály-ellentétei és másfelől a társadalom és a többi államhatalmi tényezők egymásra való hatását közvetíteni és egyensúlyba hozni tudná.

A társadalomból születő parlament tehát magában hordja az elfajulás csiráját, mely a szervezet egészségét szüntelenül veszélyezteti

és a mely, ha elkezdí sorvasztó munkáját, oda vezethet, hogy a parlament tisztán a társadalmi osztályok választás útján létrejövő egyes hadcsapatainak ütköző tere lesz, melyen a társadalmi érdekek fölötti alku fogja a külön csapatokat egymással szembekerülő hadseregekké (pártokká) tömöríteni s így az állam létét és életműködését, a küzdelem koronkénti kimenetele szerint, az így uralomra jutó társadalmi osztályok váltakozó túlsúlyra jutásának játéklapdjává tenni.

E mellett teszen tanuságot a parlament egész története. A legrégibb időben, úgy mint a közel multban és napjainkban is, egyfórmán magán viselte a parlament valamely osztály túlsúlyra jutásának bélyegét. Nem csak a kontinensen, hanem Angliában is.

A parlament klasszikus szülőföldjén nem csak az egész közép-korban, hanem még napjainkban is arisztokratikusnak tartják és méltán az egész alkotmányt. Sőt annak fénykorát a legelfogulatlanabb méltatói is arra az időre teszik, midőn a parlament igazi irányítói az angol nagybirtokosok, a büszke bárók és lordok valának. *Todd*¹ erre vonatkozólag a többek közt ezeket mondja: „Az 1688-ki forradalom Anglia ügyeinek kormányzását a nagyobb főúri családok kezébe tette és ez időszaktól fogva egész 1832-ig a főrendek befolyása volt mindenben mérvadó. E befolyás azonban nem annyira a főrendek házában, mint inkább közvetve a fejedelem által s a vidéki és városi választmányoknál nyilvánult. A törvényszékek előtt birt tekintélyük s nagybirtokosi minőségükben a választó kerületekre gyakorolt befolyásuknál fogva, minden egymásután következő kormány felett lényegileg általában ők gyakorolták a legfőbb hatalmat.“ *Todd* ezt nem csak nem tartja bajnak, mert hiszen „míveltség, finomság, erkölcsiség, alattvalóik (sic!) jóléte iránti tevékeny érdeklődés és az egész társadalom fejlődése iránti őszinte részvét tekintetében az angol arisztokraczia fényesen kiállja a versenyt a többi más keresztény államokéval szemben,“ (a mi igaz is!) hanem ellenkezőleg a legkomolyabb aggodalommal tekint a 60-as évek küszöbön álló parlamenti reformja elé², mely arra fog vezetni, hogy az arisztokraczia befolyása a képviselőházban lényegesen csökkeni fog, ha ugyan nem semmisül meg egészen.

Pedig ez a (tényleg bekövetkezett Disraeli-féle) reform még minő távol állott a 80-as évektől, mely már csakugyan az általános választójog elvi alapján áll, szerencsére a nélkül, hogy az a *nagy társadalmi forradalom*, melytől már e 66-ki reform-bill³ ellenzői is, *Todd* is, féltek: — valójában észrevehetőleg jelentkezett volna.

¹ Id. m. I. 39. I. 66. és 82—89 I.

² Id. m. 32 I.

³ 1867-ben vált törvénynyé Disraeli formulázása alapján.

Schwarz Gy. idézett munkájában érdekes sorozatát adja az ez idő szerint arisztokratikus (Poroszország, Szászország, Bajorország, Württemberg s bizonyára Magyarország és Ausztria) és plutokratikus monarhiáknak (Németalföld, Belgium). Ezt ő annyira karakterisztikusnak tartja, hogy egyik alapjául veszi új államtani rendszerének.

Aztán csak a Kautz Gyulák és hozzá hasonlók munkáit kell elolvasni, hogy megértsük (?) mikép a parlamentek dekadenciája voltaképpen a demokrata elemeknek azokban való túlsúlyra jutásával vette kezdetét.

Mindebből csak azt a tanúságot akarom meríteni, hogy a parlament történetében valamely társadalmi osztályérdek túlsúlyra jutása nem új, hanem talán történetével egyidejű dolog.

A baj azonban nem is ezzel kezdődik, mert hiszen, ha egy ország kormányzatának intézésében egy olyan arisztokraczia vesz oroszlánrészt, a minő az angol, melyre valóban ráillik Todd ideális jellemzése, minden időben, az az ország csakugyan boldog ország lesz és alkalmas a legtökéletesebb kormányrendszer kialakítására. Azt az angol arisztokráciát csakugyan a „közjöllét iránti tevékeny érdeklődés és az egész társadalom fejlődése iránti őszinte részvét“ hatotta át Montforti Simontól Lord Salisburyig s a mellett, hogy műveltség, erkölcs, vagyon és széles látókör dolgában csakugyan a társadalom csúcspontján állott: soha sem vált el egy pillanatra sem a társadalomtól, mert a büszke peer édes testvére — már nem volt az, csupán egyszerű polgára a világ legbölcsőbb és leghatalmasabb nemzetének. A baj ott kezdődik, hogy a világ minden többi nemzetének nincs olyan arisztokráciája, mint az angolnak és hogy a világ többi nemzete — nem az angol nemzet, melynek politikai tanító mestere ez az arisztokraczia volt. A baj ott kezdődik, hol az alkotmány fejlődése nem természetes, nem folyamatos és nem párhuzamos, sem a társadalom, sem a társadalmi gazdaság és eme gazdaság szülte érdekek fejlődésével.

És ekkor és ott, hol ez a természetellenes proccesszus kezdetét veszi: áll be az egyensúly ama megbomlása, melyet Európa annyi államában (és legkevésbé Angliában) a közelmúltban láttunk és a mely napjainkban szemünk előtt végbemegy; ha nem is bevalloitan, de lényegileg. Ennek a fejlődési fázisnak a bekövetkezése a történelem és a szükségképpiség logikai parancsa. Szükségképpen be kellett annak következnie a gazdasági életnek azzal az átalakulásával, mely a XIX. században ment végbe. A Watt-féle vízcsepp megindult földköri hódító útjára, megtermékenyítette a világot soha sem álmódott bujaságú aranyesőkkel és beborította az eget viharfellegekkel, melyekből vészjóslo villámok cikáznak a szocializmusnak.

S abból az árnyékból, abból a szorongó bizonytalansági érzés-

ből, mely a nehéz időket megelőzi, a parlamenteknek is kijutott. S azok közül a harangozók közül, kik a közeledő vihar elé harangoznak, nem egy abban a buzgó hitben húzza a kötelet, hogy a kongatás a végórát élő parlamentárizmusnak szól. Valljuk be, hogy különösen egyes parlamentek arcuzatán nem egy aggasztó tünetet látunk. Legtöbbit a német állam-jogászok, nem hiában Bismarck iskolája levegőjében nőttek fel. A ki ezeknek a munkáit s különösen *Jellineknek* legújabbán megjelent értekezését¹ olvassa, annak kettőt kell elismernie. A rendkívüli buzgalmat, melylyel a francziák és olaszok parlamentellenes, olykor pamflet-szerű irodalmát a *németek* igazi tudományos alapra helyezik és a valóban művészi módot, melylyel ezt tenni megkísérlik. A ki azomban tudja (s nekünk magyaroknak ezt jó tudni), hogy a német politikai tudomány azon a csapáson indult el, melyet számára Nagy Frigyes kardja vágott: annak jó lesz ezt a kis füzetet is bizonyos óvatossággal forgatni.

Először is azért, mert abban olyan kétségtelen igazságok is foglaltatnak, melyeket már jóval megelőzőleg a mi geniális *Schwarz* Gyulánk is hangoztatott. Így pl. hogy az alaptörvények minden formai módosítása nélkül valóságos alkotmányváltozások jöhetnek létre. Hogy amaz országok alkotmányai is, melyek kifejezetten anti-parlamentáris tendenciákkal birnak, ellenállhatlanul haladnak a parlamentáris fejlődés irányában. (Német, Norvég, etc.) Hogy minő fontos szerepe van eme proceszusokban az alkotmány-hézagoknak és így tovább.²

Másodszor meg azért, mert nekünk, kik alkotmányunk legfőbb erejének a történelmi fejlődést, annak történelmünkkel való összeforrottságát és a jogfolytonosságot tekintjük, más a közjogi gondolkozásunk, mint a *vas és vér* bázisán épült alkotmány nemzetének. Mindamellett vannak e füzetben olyan igazságok is, melyeknek éppen ilyen volta a parlamentárizmus legodaadóbb meggyőződésű híveit is méltó aggodalommal töltheti el és szükséges is, hogy eltöltse, mert annak gyökeréig ható bajokat rejtenek magukban, tárnak föl és ekként a gyógyítás kútfejéhez is elvezetnek. Mert hisz a fenyegető veszedelem felismerése az első lépés az orvoslás útján.

Ebben a tekintetben tehát ennek a kétségtelenül mély elmeélel megírt füzetnek meg van a maga értéke ránk nézve is, kik a parlamentárizmust ősi alkotmányos intézményeink természet-szerű kifejeleményének s mint ilyent, 1848 óta állami önállóságunk elsőrangú palladiumának tekintjük és — méltán tekintjük annak.

¹ *Verfassungsänderung und Verfassungswandlung* 1906. A „Budapesti Szemle“ CCCIX. sz. füzetében ismerteti *Kautz*.

² *Schwarz Gy.* Európai mon. rendsz. alapt. 77. I, *Jellinek*, id. m. 43. I.

Mellőzve most már Jellinek értekezésének egyéb¹, szintén felette érdekes fejtegetéseit, tárgyamra vonatkozó ama megjegyzései érdemnek különös figyelmet, melyeket műve 43—80 lapjain a *parlamentárizmus jövőjére* vonatkozólag mond el. Annak a ténynek konstatálása után, hogy a parlamentek értékébe vetett hit azok tényleges jelentőségének hanyatlásával párhuzamosan, folytonos csökkenést mutat, arra a végső eredményre jut, hogy a parlamenti fejlődés rezultátumaként a *kormányzó hatalom erősbulése* állapitható meg. Ugy látszik, hogy ő a parlamentet ma már egy oly *szükséges rossznak* nézi, melyet még csak azért nem töröltek el, mert nem tudják, hogy mi legyen a helyébe teendő *még szükségesebb jó?* A kérdés, minden esetre fogas. Legérdekesebb azonban az értekezés VIII. fejezete, a melyben az u. n. *közvetlen néphatalmak* előtérbelépéséről (Emporsteigen der unmittelbaren Volksmacht) s ezeknek a kormányokra való közvetlen befolyásáról (sajtó, egyletek, társulatok, érdekszövetkezetek, vállalkozói- és munkás szervezetek etc.) mond el tagadhatlanul megszivlelendő és a legkomolyabb figyelmet érdemlő észleléseket. Arra utal, hogy míg az *általános szavazati jog* a népközösségnek mindenki számára nyitva álló eme megnyilatkozási formáiban *már itt van*, a nélkül, hogy az alkotmányjogilag szervezve lenne; — másfelől a parlamenteknek lassanként való jelentéktelenségbe sülyedése következtében a nép és a kormány egymással közvetlenül — farkasszemet néző helyzetbe kerülnek:¹

Terem nem engedi meg, hogy Jellinek rezultátumainak részletes kritikájába bocsájtkozzam. Ezúttal tehát csak két megjegyzésre szoritkozom.

1. A *kormányhatalom* és a *nép* fogalmait (melyeket Jellinek „igazi egyedüli elpusztíthatlan hatalmak“-nak nevez) sokkal könnyebb egymástól elválasztani az elméletben, mint a gyakorlatban.

Éppen az angol parlamentárizmus az eleven példája ennek, valamint az eleven czáfolata annak is, mintha a parlament valami mester-ségesen kifundált csinálmány és nem a természetes fejlődés, a kikerül-hetlen szükséglet szülte tényezője lenne a *kormányzat* és a *nép*, emez

¹ Unser Verfassungsleben keineswegs bereits die endgültigen Formen gefunden hat, in denen es sich auf unabsehbare Zeit hinaus bewegen wird. Und in der grossen und unleugbaren Tatsache, welche uns die so gewaltig vorwärtsstürmende Geschichte der Gegenwart lehrt, dass über die Parlamente, über diese in so vielen Staaten künstlichen Schöpfungen der neuesten Zeit hinweg, die beiden einzigen unzerstörbaren natürlichen Mächte des Staates: *Regierung und Volk*, einander unmittelbar gegenüberzustehen beginnen, liegt der gewaltigste Verfassungswechsel der neueren Geschichte verborgen. *Jellinek*: i. m. 80. 1. E gondolatok csirái e szerzőnek *Das Recht des modernen Staates* cz. munkájában már benn vannak. 39—47. l. XI. fejezet,

ösi hatalmak összhangjának, kiegyenlítésének, kibékítésének, éppen az érintkezési és összeütközési pontokon.

2. A mi Jellinek fejtegetéseiben feltétlenül igaz: az a fejlődés örök törvénye. Igaza van tehát abban, hogy alkotmány-fejlődésünk koránt sem érte el — és hozzá tehetem, soha nem is fogja elérni — végérvényes, változhatatlan formáját. Mert, ha ezt elérte volna: ez egy jelentőségű volna az emberiség és az emberi társadalmak fejlődésének végleges megakadásával, kátyuba jutásával.

A kérdés csak az: eme végtelen fejlődés, a mi az emberi eszmével egy jelentőségű és a mi annak egyetlen biztató és felemelő gondolata, minő irányt veend a jövőben, sőt milyen irányban foly már ma? Mert, hogy a parlamentárizmus, épp úgy, mint minden más kormányzati alakzat, alkotmány, folytonos fejlődési proceszszuson megy át, az kétségtelen, és hogy e proceszszus ma már szemmel látható elváltozásokat mutat: az csak annak a jele, hogy a változás mélyrehatóbb jelentőségű s eredményei immár világszerte magukra vonják a figyelmet.

Olyanforma dolog ez, mint amaz apró vizezercskék és hajszál gyökerek munkája, melyek észrevétlenül hatnak, de idők során át sziklákat lazítanak meg és megváltoztatják az Alpeselek arczatát.

Schwarz, Jellinek s mások csak azokat a tüneteket konstatálják, a mikre pl. *Dacey* is rámutat,¹ midőn azt a kérdést veti föl: „Nem megy-e végbe az angol alkotmányban olyan változás, melynél fogva az parlamenti kormányzattól nem-parlamentivé alakul át?“ — „Még a mai viszonyok közt is megtörténhetik, hogy egy általános választás, ha névleg nem is, de tényleg nem egyéb, mint valamely államférfiúnak a nép által a miniszterelnökségbe emelése“.

Igen érdekesek e tudósnak a *hajlékony alkotmányokhoz* fűzött elmékedései, a hol a többek közt a francia eredetileg nem parlamenti alkotmánynak teljesen parlamentivé fejlődésére utal.

Mindezen, többé kevésbbé észrevétlenül történő, de végeredményükben kétségtelenül megállapítható változások közül, egy sem oly mélyreható jelentőségű, mint az, *melyet a társadalmi fejlődés ereje teremt s melyet a különböző érdekeknek az államba behatolása, helyesebben az államnak a társadalmi érdekharcba való sülyedése jelent.*

A társadalom mozgató kérdései, első sorban a *munkás-kérdés*, a munka jelenkori szervezete teremt meg azt az irányt, hogy a parlament nemcsak hovatovább demokratizálódik (mert hiszen ez még a *középosztály* műve) hanem mindenütt, az egész világon az általános választói joghoz is vezetett. Az arisztokráciát lassanként leszorította vezető szerepéről a demokrácia s ennek munkáját folytatja tovább ellenállhatlan

¹ *Bevezetés az angol alkotmányjogba*, 413. l.

erővel a proletáriátus; szóval a parlamentbe mind több és több érdekalapon álló töredék kerül. A harciba beleszól a földbirtok, a klérus, az ipar, a tőke és a többi. Valamennyi érdekképviseletet keres és talál a parlamentben. És most, jön a kormány és jön az uralkodó.

Mindeniknek pedig az a természete, hogy hatalmi körének tágítására ösztönszerűleg törekszik. E törekvés azután nem a bellum omnium contra omnes lecsillapítására, hanem arra nógatja őket, hogy a divide et impera régi elvnek modernizálásával majd emez, majd meg amaz érdekcsoportot igyekeznek megnyerni céljaiknak. Könnyű belátni, hogy e célok egyike így elérhetőnek is ígérkezik a mindkettőre nézve alkalmatlan és útban álló parlamentek tekintélyének lejáratása és mint hatalmi tényezőnek, jelentéktelenségbe süllyesztése által.

Igy fenyegeti a parlamentet egyszerre három felől jövő halálos veszedelem. 1. A társadalom részéről az érdekharc. 2. Az uralkodó részéről ennek a kihasználása saját hatalmi céljai érdekében. 3. A kormány részéről a budget-jog kézbekerítése (a mi már részben sikerült) és: a korrupció.

Mindehhez azután csak az általános választójog kell, a titkos és községenkénti választással, mely az egyes kottériák és helyi érdekek apró helyi nagyságait amúgy is nagy kedvvel favorizálja — s ekkép lezorítván a közélet teréről az igazi széles látkörű és a közszemponyokat magasabb nézőpontból méltányolni képes igazi államférfiakat — ezzel is közrehatnak a parlamenti nivó sárbarántására.

Jön a sajtó, a mely hovatovább ugyanez irányok szolgálatába süllyed és a Jellinek-féle közvetlen néphatalmak érvényesülései, melyek valamenyien a parlamentek jelentőségének és tekintélyének aláaknázói, az ellen törő természetes és fáradhatlan megannyi ellenségek.

Ime így kerül szembe egymással az anya és a gyermek! Így lesz egyetlen halálosan sebezhető pontja, Achilles-sarka a parlamentnek az a pont, a hol kezében tartja azt — az őt szülő társadalom.

Halálos betegsége-e az a folyamat, melyet ma parlament és a társadalom egymásközi természetes hatásában megnyilatkozni látunk, a parlamentárizmusnak? Avagy csak a fejlődéssel összefüggő krízis, melynek meghaladásával a szervezet működése ismét normálissá fog válni? Óriási fontosságú kérdés.

A válasz reá attól függ: vajjon a krízis oly kibontakozásra vezet-e, mely mellett a társadalomba belesüllyedt állam képes lesz-e megint az ő szférájába visszaemelkedni, saját szervezetének olyan átídomulása révén, mely őt a társadalom közvetlen, nyers hatása alól kiszabadítani képes? Ha ez lehetséges: a jövő a parlamentárizmusé. Ha nem: akkor ez is csak oly muló fázis az emberiség történetében, mint a hűbériség, az abszolutizmus stb. volt.

Dr. Deák Albert.

A Teleki-Énekeskönyv.

— Barakonyi Ferencz költeményei. —

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

II.

Hogy a fölvetett kérdésre választ kaphassunk, magát a kéziratot kell vallatóra fognunk. Mert ezek a kéziratok rendszerint csak addig zárkoztak, míg saját nyelvökön nem szólunk hozzájuk. Ezeknek majdnem mindenike több, mint a mai kézirat szokott lenni. Nem pusztán annak emléke, mit szerzőjük rájuk bízott, hanem egyben annak a bizalmas és benső összeköttetésnek is, melyben írójukkal álltak. A XVII. század még nem járatta le az írást és a költészetet még nem tette általánossá. Ezért a kézirat és az író még mindig közel állanak egymáshoz. Nem ugyan abban a naiv, megható és jámbor közelségben, mint a megelőző XVI. században, de azért bizalmas és meghitt viszonyuk még a régi hagyomány erejét mutatja. A XVI. század írója műveiben sűrűen állít emléket magának és írói munkásságának, mikor a versek főiben nevét, a szerzetetés körülményeit, gyakran egészen közvetlen líraisággal elrejtí, vagy mikor énekébe ilyen alanyi kitéréseket szövöget. A XVII. század írói már ágítanak a hagyomány erején s a szokás hatalmán, de teljesen nem szakítanak vele. Részint, mert nem mernek vagy nem akarnak eltérni a jó szokástól, részint mert jól esik nekik az a belső öröm, mely foglalkozásuk közben eltöltí és melynek kifejezésére és tulajdonuk háborítatlan megőrzésére egyéni viszonyaikat írják meg. Ezek szinte mesterjegyek gyanánt tekinthetők vagy a tulajdont igazoló hitelesítési záradékoknak. Bár a maguk idejében az író személyére és a szerzés körülményeire vonatkozó bizalmas közlések voltak, ma a hiteles forrás jelentőségére emelkedtek. A Radványi-kódexnek ily értékű adalékai nélkül alig lehetett volna Balassa Bálint szerelmeit tisztázni, a Teleki-Énekeskönyv szerzőjének kitérére is első sorban a kéziratot kell megszólaltatni.

A kézirat külső kiállításában és belső jellemző vonásaival egyaránt igazolja, hogy egy kéztől és egy írótól való, így előzetesen is föl lehet tenni, hogy írójáról valami fölvilágosítást fog tartalmazni. Az itt-ott meg-megbúvó alanyi vonásokat mellőzve, vagy később fejtegetve, föltűnik a

második ének versfőinek értelme, mely szerint: „Barakoni Ferencz Monaki Susánnától búcsúzik“. A búcsúzó poéta olyan család tagja gyanánt lép elénk, mely nemzeti irodalmunk és főként líránk történetében már szerzett magának némi érdemet.

Két Barakonyiról tudjuk, hogy irodalmunknak szolgálatot tettek. Az első az a László volt, ki Balassa Bálint verseit lemásolta;¹ a második, szintén László, a XVII. század végén, vagy a következő elején, a maga korában híres *Nyúl-éneket* írta. Sőt maga Ferencz sem volt előttünk egészen ismeretlen.

Barakonyi Ferencz nevét ismerjük ama Zrinyit dicsőítő és halálát sirató énekből, mely alá nevét jegyezte, sőt ismerjük a Vásárhelyi Énekeskönyvnek egyik éneke versfőiből is. Az első: *Római bölcsenek régi fejedelme* kezdetű ének a kolozsvári ev. ref. kollégium könyvtárának egyik könyvében maradt ránk,² a második Barakonyiéának bizonyúl, ha az ének kezdő sora első betűjét és a versfőket helyreigazítjuk.³

A két Barakonyi Ferencz azonosságának megállapítására azonban a kronológia nem bizonyúl alkalmasnak. Mert a második helyen említett vers dátuma, ha ugyan helyes, 1628, az első helyen jelzetté: 1674. Ha a két évszámot egy író működése határjelzőiül vesszük, 46 esztendő írói munkásságról kellene szólanunk. Tudva azt, hogy a Barakonyiak családjában csakugyan volt két Ferencz, kik közül az első már a XVI. század végén tekintélyes és közszolgálatban álló úr volt, a második pedig a XVII. század utolsó negyedében még forgatta a pennát, két föltevés között kell választanunk. Vagy azt kell hinnünk, hogy mindkettő poéta volt, vagy azt, hogy a Vásárhelyi Énekeskönyv dátuma hibás. Ez utóbbit annál könnyebben tehetjük föl, mert I. Ferencz íróságára semmi bizonyítékunk idáig nincs, meg aztán az ének maga is

¹ *Századok*, 1879. Toldalék, 97. l.

² Az Ádriai Tengernek Syrénája, Bécs, 1651.

³ A CIX. ének kezdete: *Rítúl meghervadt, Kéntúl elbágyadt, Nagy szűszakadván egy árva* első betűje a kéziratban hibásan van, mert nem *Rítúl*, hanem *Bítúl* volna helyesen. A másoló ugyanis sok helyütt rosszul olvasott s mivel előtte a *B* és az *R* jelentősége nem tűnt föl, mivel a szeme előtt levő szövegben sem vette észre, hogy itt a gondolatnak párhuzamossága van: egyszerűen *R*-t írt a helyes *B* hibás olvasása miatt. A versfők ez énekekben a következő forszított nevet adják: *Rarankzi*, vagyis *Barankzi*. Tudva azt, hogy a Vásárhelyi-kódex írója sok helyütt hibásan másolt, könnyen lehet a két betű fölcserelését is másolási hibának tartani; tudva azt is, hogy az egyes énekek az idő folyamán milyen nagy változásokon mentek köröszttül, és főként tudva, hogy az énekeskönyv írója, Vásárhelyi Péter, még az ismert és hiteles szövegekhez képest is milyen hiányos és hibás szövegeket adott, a jelzett versfőkben rejlő név teljes alakját könnyen visszaállíthatjuk BARAKONi ferencZ *Irtava*. Mert hiszen a név jellemző befű megvannak a rövidített versfőkben s a szakaszok rendezése után a mutatkozó eltérést s a helyreállítás íogosult voltát hamosan igazolni lehet.

azt látszik figyelmünkbe ajánlani, hogy a benne hullámzó érzés az ifjabb, (II) Ferencz, korához és hajlamához jobban illik. E föltevésünkben csak megerősíthet az a viszony is, melyben a Vásárhelyi Énekeskönyv a Teleki-féléhez áll. Annak írója jól ismerhette Barakonyi műveit, mert hiszen a Teleki-féléből hét éneket teljesen átvett, azaz a kettőben hét ének közös, több között meg feltűnő rokonság észlelhető. Viszont e találkozásból az is kitűnik, hogy a Vásárhelyi Énekeskönyv szövege rendesen rosszabb, mint a Teleki-féléé. Így tehát arra is szolgáltat bizonyítékot, hogy amaz szöveg tekintetében nem föltétlenül megbízható.

A kézirat második énekében rejlő név ellen ezek alapján alig lehet kifogást tenni, mert a XVII. században élt egy Barakonyi Ferencz, ki a pennát forgatta. Nem nehéz tovább menve, azt is megállapítani, hogy ez a poéta azonos az *Egynehány Szép Rhythmusok* írójával. Hivatkozva azokra a jellemző vonásokra, melyek alapján a kéziratot egy kéz és egy író munkájának ismertük meg, tehát a kötetet az író kezeirésének minősítettük, a Zrinyit sirató vers hitelességével az író azonosságát is meg lehet állapítani. Tekintetbe kell azonban venni, hogy az 1674-ben írt vers írása és az 1658—1665 között készült könyv írása közé 16, illetőleg 9 esztendő esik, hogy az öregedő ember természet szerint vet öregebb bötüt, hogy a fogalmazó és a másoló kezejárása között is rendesen van különbség. És csakugyan a kéziratnak első levelein látható írás, mely egy rendszeresen készült másolat benyomását teszi, közelebb áll a Zrinyis vers írásához. Jellemző nagy bötüit azonban fogalmazványaiában sem tagadhatja meg. Lesz alkalmunk arról szólni, hogy a kötetben mutatkozó és az író érintő és érdeklő egyes vonások sem mondanak ellent annak az egyéniségnek, melyet Barakonyi Ferencz alakjáról meg lehet rajzolni. Nem lesz nehéz föltenni, hogy az a három Barakonyi Ferencz, kiről a XVII. század derekán kelt költői emlékeink szólanak, egy író és így a Teleki-Énekeskönyvnek második énekében magát megnevező poéta azonos azzal, ki a Vásárhelyi-kódexnek hivatkozott énekét írta és ki Torna várában, unokája születése táján, Zrinyit sirató versét papirosra vetette. Nem nehéz föltenni, hogy a jelzett énekeskönyv Barakonyié s hogy a benne foglalt énekek tőle valók.

A Barakonyiak kétségtelen és hiteles emlékeink szerint a XV. században tűnnek föl. 1453-ból egy Dénes nevét ismerjük,¹ a család magát a torna-megyei Barakontól nevezte és két századot felölelő szereplésében ez ősi és nevet adó birtok minden örökösödési pörben szerepel. 1521-ből egy Bálintot említenek forrásaink,² kit másként Czéczei de Barakon néven neveznek. Ennek fiai, Bartolomeus, Petrus és Filippus

¹ Melléthei *Barna* Mihály gyűjteményében XII. köt. *Kozma*-családra vonatkozó regeszták között. M. Nemz. Múzeum.

² Rajcsányi-gyűjteményben a *Czéczey*-családra vonatkozó regeszták között.

azonban nyom nélkül tűnnek el. 1560-tól kezdve sűrűbben találkozunk nevökkel és pöreikkel, mikor egy Balázsnak úgy látszik örökösait, özvegyét és testvéreit: Pált, Dénest, és oldalági rokonait: Becskeházi Szabó Antalt, Balajthy Györgyöt Barakony, Becskeháza, torna-megyei, és Nagy Damak borsod-megyei részjóságikba iktatják.¹ 1465-ből említik Demeter², ennek fiait: Mártont, Pétert, Albertet és Györgyöt, valamint leányát, Krisztinát, ki Sarnyai(?) Pálhoz ment feleségül. Említenek egy Jánost is 1560 tájáról, de a családdal való közelebbi kapcsolatát nem tudják. Csak annyi látszik bizonyosnak, hogy e Jánosnak, az előbb nevezett Demeternek és az 1590-ben Nikápolyban meghalt Lászlónak³ ezentúl nyomuk vész és valószínűleg igaza van annak a följegyzésnek, hogy 1611-ben ezen az ágon vagy izeken és fi részen a család kihalt.⁴ Csak név szerint említenek 1587-ből egy Mátét,⁵ kinek közelebbi összeköttetése szintén homályos. Tisztábban kezdünk látni az 1593-ból említett Balázs körül, ki a ielzett évben Torna vára prefektusa és (talán később) honti alispán volt.⁶

Ettől a Balázstól kezdve már családfát is tudunk összeállítani.⁷ Két

¹ U. o. XVI. kötet. Jászói Elenchus. Fasc. 14.

² U. o. XVI. kötet. Jászói Elenchus. Fasc. 13.

³ Tört. Tár. 1880. évf. 647. l. Szamosközi történeti maradványaiból.

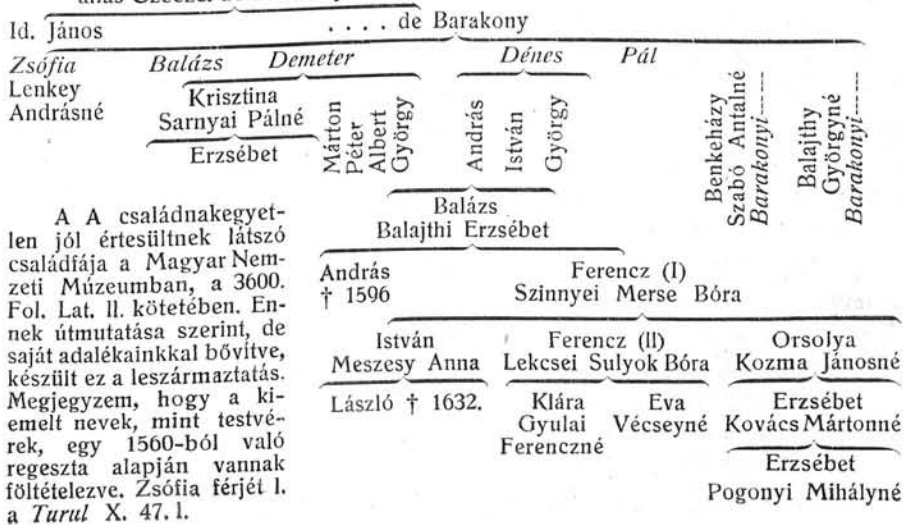
⁴ Melléthei *Barna* Mihály gyűjteményében.

⁵ Rajcsányi gyűjteményében. Elenchus Convent Jászóvár; Tom. XVI. Fasc. 19.

⁶ U. o. Tom. XVI. Fasc. 19.

Nro. 87.

⁷ Barakonyi de eadem
 Barakonyi de eadem
 (Valentínus Barakonyi)
 alias Czéczei de Barakony

fia közül András 1596-ban meghalt, a másik fia, Ferencz, (I), nőül vette Szinyei-Merse Borbálát, ki állítólag ugyanabban az évben született, mikor András, úgy látszik, kis korában meghalt. Erről az évről egy regesztánk még együtt említi a két testvért, mikor őket Bereth, abaúji községbeli birtokukba beiktatják. Azután már csak Ferenczről szólnak a családtörténeti följegyzések. 1611-ben beiktatják a Barakonyi János és Dénes magvaszakadtával megürült Barakony, Becskeháza, Szőkeháza, Balajth és Lak községekben birtorészjóságokba; 1622-ben a kihalt Nádasdi Márton birtokába, Nádasdba; 1627-ben Cserna-faluban mint birtokos, van említve.

Ennek a Ferencznek két fia és egy leánya volt. Az utóbbi Orsolya Kozma János felesége lett; egyetlen leányuk, Erzsébet, Kovács Mártonné, egyetlen unokája, kit anyja nevéen szintén Erzsébetnek híttak, Pogonyi Mihályné s a család ez ága később a Pethőkkel, Vecseyekkel, Marthonokkal, Horváthokkal stb. került rokoni összeköttetésbe.

Ferencz legidősebb gyermeke, első szülött fia István, Meszesy (talán Mezösy) Annát vette el, ennek egy fia volt, László, kiről föl van jegyezve, hogy 1632-ben meghalt. A család tehát ezen az ágon is kihalt. Középső gyermeke volt Ferencz, (II.), kinek felesége lekcsei Sulyok Borbála volt. Házasságukból két leányuk született, Éva, ki egy Vecseyhez ment nőül és Klára, kit a később grófságra emelt Gyulai Ferencz vett el, 1669-ben. A második fiú ágán kihalt a család, úgy, hogy a XVII. sz. derekától már csak Erdélyben él egy Barakonyi család, de ennek a tornaiakkal való összeköttetéséről semmi világosan szóló adatunk nincsen. Egy dolog bizonyos, hogy összeköttetésök volt, mert Ferencz költészetében Erdély, a Barakonyiak köre, világa is szerepet játszott. A negyedik ének és a 44-ik egyenesen erre utalnak.

Az erdélyi Barakonyiak között két nemesség szerzőt ismerünk, Pétert és Istvánt.

Péter 1621 december 11-én Bethlen Gábortól kapott nemességet. Czimere majdnem azonos a magyarországiakéval, melyet I. Ferencznek 1620-ból való pecsétgyűrűje után *Siebmacher* közölt. Azzal a különbséggel mégis, hogy Ferenczében a koronás aranyoroszlántól jobbra s balra a paízs felső sarkaiban egy-egy hat tollú csillag van, mi a Péteréből hiányzik. Ezt a Pétert a magyarországi családfán elhelyezni nem tudjuk, de mégis bizonyosnak mondhatjuk, hogy közülök szakadt Erdélybe. Ha eszünkbe jut, hogy Péter nemesi levele Szathmármegye levéltárában maradt ránk; éreznünk kell az összeköttetést is. Mert a Barakonyiak ugyan Torna vármegyéből származnak, de családi összeköttetésük révén Abaúj, Szabolcs és Szathmár megyékben is birtokosok és szereplők voltak. Ha arra gondolnak, hogy Bethlen Gábor 1621-ben adta neki a magyarországi család czímerével majdnem azonos czímet,

a külsőségben megtalálhatják azt a fonalat, mely őt a magyarországi atyafisághoz fűzte. De egyben meg kell látnunk azt is, hogy ez a fonal elszakadt. Mert a magyarországi Barakonyiak a XVI. és XVII. századok találkozásán szereplő alakjaikban a királypárti u. n. Alsó Magyarország dolgát vitték. Balázs tornai prefektus, honti alispán, Ferencz katona, a császári seregben szolgál s Spandau ezredes kommandója alatt áll;¹ lehet, hogy királyukon kívül vallásukhoz is hívek maradtak, legalább eddig semmi nyoma nincs annak, hogy az új hit követői lettek volna. — Mindezek olyan jelenségek, melyekkel a kálvinista erdélyi fejedelem által nemességre emelt Barakonyi Péternek politikai és vallási fölfogása ellenkezni látszik. S a másik nemesség szerző, Barakonyi István, ki előnevét is magával hozta s II. Rákóczy Györgytől 1655 július 11-én kelt czimeres levéllel kapott nemességet,² kinek nemes levelét Bereg vármegye levéltárából is ismerjük, kit a magyarországi családfán szintén nem tudunk elhelyezni, ilyen politikai és vallási fölfogásúnak vélünk. Az erdélyi fejedelmek tehát nemcsak szívesen látták őket, hanem ki is tüntették. Bizonyára hasznos szolgálataik elismeréséül s minden valószínűség szerint kárpótlásul azért, a mit otthon elhagytak s azért, a mi őket hazúlról elkergette.

E két Barakonyinak Erdélybe való átmenetele mögött nem volna méltányos csupán azt keresni és meglátni, mit e korban gyakran tapasztalunk, hogy sűrűbb füstű konyháért változtatnak otthont és fejedelmet. Az a tapasztalás, hogy a magyar családfán helyök nincs, hogy a királypárti Barakonyiak mellett és pártfogásuk alatt ismeretlenül maradtak, hogy új hazát és fejedelmet kerestek és találtak, arra engednek következtetni, hogy elszakadásuk okai helyzetük szűkösségén kívül, éles családi, politikai és vallási ellentétek lehettek. A magyarság elégtelenei ekkor tömegesen pártoltak át Erdélybe, hol a politikai és vallási szabadság levegőjét remélhették.

Az erdélyiek között még egy Barakonyit találunk, Sámuelet, ki a XVII. század derekán kezd fölűnni s vérével és eszével egyaránt szolgálja új hazáját. Ennek atyja János, szintén ismeretlen a magyar családfán, de hogy őt is az az elszakadt fonal köthette hozzá, mely Pétert és Istvánt, szinte bizonyosnak látszik. Ő róla azonban már többet tudunk, családjáról és szerepéről több adatunk van.

Barakonyi Sámuel Barakonyi Jánosnak és nejének Szilágyi Erzsébetnek első szülött fia,³ ki testvérével, Jánossal Kemény János táborában szolgált és 1658-ban, a tatárok rabságába esett. A fejedelem, Virginás István és Kovásznai Péter református prédikátorok följegy-

¹ Tört. Tár, 1887. 714. l.

³ Új Nagy Iván, II. 259. l.

² Orsz. Levél. Gyfv. K. Liber Reg. 585. p.

⁴ Orsz. Levél. Gyulafehérvári Kápt. Cent. I. 39.

zése szerint,¹ Sámuel váltságára 300 tallér erejéig kezességet vállalt 1664 januárius 7-én. Sámuel ki is szabadult, de hogy a 300 tallért megfizette volna, arról a prédikátorok följegyzése nem szól, noha azok minden fizető mellé pontosan fölírták; *megfizette*. Pedig érte és öcsceért, Jánosért, édes anyjok lekötötte az enyedi piaczon lévő kőházát, a hozzá tartozó földekkel, szőlőkkel és rétekkel együtt. Barakonyi megszabadult a tatárok rabságából s ettől kezdve Erdélyben szerepet kezd játszani. 1661 szeptember 5-ikén azok között az urak között találjuk, kik Apaffi Mihályt fejedelemmé választják,² 1663-ban június 5-én egy oklevélen Alsó-Fehér vármegye jurátus nótáriusa gyanánt írja magát³ s valóban az is volt, mint ilyen szerepel a Teleki Levéltárnak több oklevelén Maros-Vásárhelyt.⁴ Feleségül vette Sárdi Dániel leányát, Zsuzsát, kitől egy leánya volt, Erzsébet, a ki később Sárközi Istvánné lett. Sárdi Zsuzsanna 1662 november 26-án kelt vallo-másában férjét, kinek itt *nagyenyedi* az előneve, mindennemű ingó és ingatlan javaira tótorának és kúratorának mondja⁵ s 1664-ből még levelez vele⁶. Meddig élnek együtt, nem tudjuk, de tény, hogy Sárdi Zsuzsanna 1670 előtt újra férjhez megy Borberekéi Istvánhoz, kitől két fia született, Gáspár, ki 1692-ben már 22 éves és öcsce, Dániel.⁷ Barakonyi Sámuel 1655 márczius 13-án még életben volt, egy ekkor kiadott oklevele megvan az Országos Levéltárban.⁸

Barakonyi Jánosnak, Sámuel testvérének, két fia maradt, Zsigmond és Ferencz, kik 1689 nov. 24-én kelt peres iratban perelnek.⁹ Ez a Ferencz azonban 1658—1655 között, mikor a mi Ferenczünk könyvét írta, még életben sem volt, vagy csak igen kicsiny lehetett.

Az erdélyi Barakonyiak közül a mi Ferenczünknek Sámuel ágával volt sűrűbb összeköttetése. Különben rajtuk is betelt a magyarországiak sorsa: hamarosan kihaltak s b. Apor Péter már a XVIII. század elején kihalt családnak mondja.

¹ Eredetije a báró baranyicskai Jósika család hitbizományi levéltárában Kolozsvárt.

² Erdélyi országgyűlési Emlékek, XII. 531 l.

³ Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Czímeres levelek.

⁴ Teleki Sándor-féle 259., 827., 1473., 1630., 1740., 1859. számú levelek.

⁵ Gyfihvári Kápt. Orsz. Lev. Protoc. nem. laede 19.

⁶ Teleki Lev. 1584. sz.

⁷ Orsz. Lev. Gyfihvári Kápt. Protoc. Georgii Csicsói, 557. 559.

⁸ Kolos m. Conv. Prot. Majus Q. p. 132.

⁹ Orsz. Lev. Gyfihvári Kápt. Protoc. G. Csicsói, 588

III.

A Barakonyi-család történetének ez a nagyon vázlatos és sok hézagot mutató rajza talán nem annyira magára a családra jellemző és érdekes, mint inkább a korra, melynek előterében szerepelt. A közép-nemesség egymás után bocsát ki új meg új családokat a haza szolgálatára és a nemzeti történet színére. Nyugodt fejlődés alatt a főtérre kerülő család egyenletes és emelkedő pályának indul. A család alapítója nemcsak nevet szerez, de vagyont is gyűjt és utódaira már tradíciót és kötelességeket is hagy. Az egymást követő nemzedékek családi köre és szerepe szélesebb körre terjed, majd állandóvá válik, hogy az alapítótól rá maradt hagyomány értelmében a hazát mind hívebben szolgálja. Nemességünk köréből a nemzet szolgálatára kiemelkedő családok sorsa azonban zivataros századaink alatt nagyon is viszontagságos volt. Erősödésre, terjeszkedésre, vagyonban és súlyban való gyarapodásra, vagyis mind arra, a mi a családok nyugodt fejlődését és fennmaradását biztosíthatná, sem idejük, sem alkalmuk nem volt. Így azután a nemzet sorsát intéző nemesség élete és szolgálata sem lehet állandó tényezője és biztos támasza a nemzet fejlődésének. Az uralkodó osztály zömének folytonos hullámzása és esélyektől függő alakulása miatt a nemzeti társadalom megszilárdulása és a tőle irányított nemzeti lét fejlődése sem lehetett rendszeres és határozott jellegű.

Ez a tapasztalás sok mindent megmagyaráz és sok jelenség okát fejt meg. Barakonyi Ferencz életére vonatkozólag megmagyarázza, hogy miért tudunk róla és működéséről oly keveset; hogy családja története miért olyan hézagos és annak élete miért olyan rövid. A Barakonyiak szinte történeti családjaink típusául tekinthetők. A XV. században feltűnő, vagyont gyűjtő és szerepet játszó, utóbb hamarosan szétváló és gyorsan kiháló Barakonyiak sorsa csodálatosan egyezik azokéval a családokéval, melyekkel rokonsági összeköttetésbe kerülnek. E családok történetére vonatkozó följegyzések és genealógiai táblák hiányaikban szinte törvényszerű következetességet mutatnak. Barakonyi Ferencz például nem szerepel a Sulyok-genealógiában, noha Borbálának¹ férje volt. A Merse családnak gondos leszármazási tábláját kivéve, talán egyetlen családnak, mely a Barakonyiakkal rokoni összeköttetésben állott, sincsen megbízható nemzedékrendje. Genealogusaink e családok tagjai közül egyet kettőt ha ismernek, némelynek csupán nevét tudják, másnak viszont csak későbbi korból való történetét ismerik. Szóval ama rokoni és atyafiságos nemesi társadalomból és annak életéről olyan zavaros és hézagos

¹ Sulyok Borbála nagyapja, Sulyok István (III) unokaöccse volt Sulyok Annának, Balassa Bálint édes anyjának.

képet rajzolnak, hogy e rajzból alig ismerünk meg mást, mint azt a nehéz és bizonytalan időt, mely fölöttük elviharzott; azt a sok ellentétet és érdeket, mely őket szétválasztotta; azt a sok rázkódtatást, melyben részök volt és végül a nemzeti létnek azt a nyughatalan és mostoha állapotját, mely azokat rendszeres fejlődésükben megakasztotta. A Meszesy, Sarnyai, Kozma, Kovács, Pogonyi, Monaki, Vécsey, Balajthy, Becskeházy, Szabó és Czéczey családok, melynek tagjaival a Barakonyiak összeházasodtak, részben korán kihaltak, részben elvesztették jelentőségüket, részben pedig alig kapnak a kor történetében szerepet, vagy csak rövid ideig vannak előtérben. Hozzá kell még vennünk, hogy mind e családok csak a XVI. század táján kerülnek elő és vesznek részt a nemzet sorsának intézésében. Addig, ha éltek is, csak kisebb körben érvényesültek. A XVI. század a politikai és vallási kenyértörés idején minden nemesi családot határozott színvallásra kényszerített és az egymással szemben álló ellenfelek minden egyes egyének és családnak értékét nyilvántartották és szolgálatát számon vették. Ez időtől kezdve az első honfoglalók és a királyi udvar körében meghonosodott arisztokraták mellé a nemzet sorsának intézésére a köznemességnek olyan hatalmas tömegei sorakoznak, hogy egyszerre megváltozik az addig zárkozott uralkodó osztály összetétele. Az államot föntartó magyar faj benyomulása az államot kormányzó kiváltságosak társaságába a XVI. század folyamán történt meg; viszont azonban az új szerepében még ingadozó és történeti múlttal nem dicsekvő új társadalmi osztály sorsa is a XVI. században van a legnagyobb próbára vetve. Valóban e század szüli és temeti a magyar nemességnek fölbukkanó új rétegeit és a következő század viharai és küzdelmei között csak igen kevés új család tudja nevének és vagyonának fönmaradását biztosítani.

A hadi és katonai szolgálat, bár a leggyorsabban emelhet föl, sok kockázattal jár. De ha kedvező is az egyénre, annál kedvezőlenebb a családra. A politikai pálya kevesek előtt nyílik meg, a közszolgálatnak más ágai inkább terhesek, mint kecségtetők: az udvar a nemzeti eszmény föladását jelenti. A papi pálya felekezeti viszonyaink szerint az egyén emelkedését és a család eltűnését jelenti a katolikusoknál és az egyén szegénységét, de a család tovább élését az új hit követőinél.

E kor társadalmának szakadozottsága és folytonos hullámmzése mögött a történetből jól ismert viszontagságokat kellene meglátnunk még akkor is, ha köztörténetünk folyása előttünk ismeretlen volna. A családok fölkapaszkodása és züllése mögött a pártokra szakadt és egymástól elvált nemesi rendet észlelhetjük, az egyének küzdelmében a tülekedés és törtetés örvényeit és erkölcsstanát, az egyének és családok

szeszélyes érvényesülésében és hiányos nyilvántartásában pedig az irányok, eszmények és az uralkodó áramlatok ingadozását és bizonytalanságát kell megjegyeznünk. Ez okból nem lehet csodálkozni azon, hogy e korra és ennek embereire vonatkozó ismereteink és emlékeink szórványosak. De megnyugtató, hogy azok, kik a nemzeti szellem és műveltség képviselőiül tekinthetők, az írók, papok és költők, nem merülnek el a feledékenység tengerében, hanem műveikben tovább élnek és maguknak emléket állítani elég erősek. Igaz, hogy magánéletükre legtöbb adalékot pöreikből nyerünk, de viszont hánynak emléke él pöreiben s anélkül, hogy egyéniségéből más, mint a neve, megmaradt volna?

Barakonyi Ferencz is mindaddig csak név volt és egyszerű nemes míg költeményei elő nem kerültek. Ezentúl, bár életének adatai meglehetősen hiányosak, kiemelkedik és érdeklődést kelt maga és talentuma iránt a késő utódokban is. Balázs ágának ő ugyan az utolsó fitagja, de ő egyben az első, kivel e család az irodalomban helyet foglal.

Minden valószínűség szerint a vitézi életre adta magát. Atyja a királyi ház szolgálatában állott, őt magát a kassai kapitány emberei között találjuk. Először Thökölyi Zsigmond körében tűnik föl, később a szatmármegyei nemes urak társaságában, utóbb a magyarországi hadak vicze-generálisának, gersei Pethő Zsigmondnak lesz bizalmas emberévé, ki őt kedvelt hívének vallja és számos szolgálatát veszi igénybe. A családi hagyomány ereje és apja védő szárnyai alatt indul az életnek, mely rá nézve még később is emlékezetes ifjúsággal folyt, mint maga mondja:

Sok próbákkal folyt életem s halálom
Nyerességgel károm.

Hol vitézkedett, hogyan emelkedett, adatok hián, csak találgatni lehet. Akkor tűnik föl először neve, mikor megházasodik. Leksei Sulyok Bóra, a királpárti Sulyok családból Hartay Andrásnak 1646 táján elmaradott árvája, körülbelül 1650 táján lett feleségévé. Az özvegynek sok mindenféle pöre volt s a róluk fenmaradt regesztákban¹ 1646—1649 között még mindig özvegyként szerepel, viszont azonban Kőrös György följegyzéseiből tudjuk, hogy 1650-ben már Barakonyiné.² Ettől kezdve Sulyok Bóra pöreiben már az ura szerepel, sőt inntől kezdve, magának Barakonyinak vannak birtokrendezési pörei és szerezni is kezd. 1650-ben a torna-megyei Nádasnak egy kúriáját veszi meg Fekete

¹ *Barna Mihály* gyűjteményében a *Drugeth* és *Fekete* családokra vonatkozó regeszták között, a jelzett évek alatt.

² *Századok*, 1875. 318. l.

Erzsébettől, melynek birtokába Nikházy István ellentmondása daczára is beiktatják.¹ 1651-ben pedig leteszi felesége helyett a gálszécsi részirtokért rájuk eső összeget, melynek visszatartásáért Rákóczy Györgyné Lorántffy Zsuzsánnát ismételten sűrgeti². Vagyoni viszonyainak rendezését jelenti örökségének biztosítása, melynek eredményeként 1655-ben feleségével együtt birtokukba veszik a tornai vár nemesi kúriáját és Becskeháza és Nádasd helységekben fekvő birtokukat. Ez utóbbira olyképpen egyezik meg felesége családjával, hogy csak akkor szállhat feleségére, ha a Barakonyi család kihal.³

A szerző és vagyonosodó nemes alakja mutatkozik e birtokügyi bajoskodások mögött s a gondos gazda abban a tényben, hogy szerteszórt birtokait folytonosan gyarapítja és növeli. 1656-ban Ungmegyében szerez birtokot,⁴ 1669-ben pedig vejével köt egyességet, hogy az neki 9040 forintot adjon kölcsön és ezért kötelezi magát arra, hogy leánya, Klára halála esetében vagy az összeget, vagy a rajta vásárolt birtokokat neki visszaadja.⁵ Ung, Ugocsa, Torna, Zemplén, Borsod, Szabolcs, Bihar, Abauj és Gömör vármegyékben szétszórt birtokait 1670-ben újabb birtokokkal tetézi, mikor Lipót királytól, bizonyára hasznos szolgálatai elismeréséül, a szabolcsi Téth és Nagyfalú részirtokokat királyi adományul kapja.⁶

Ez utóbbi birtokok Edenffy Lászlónénak, Gyulai Krisztinának, elhalálózása után szállottak vissza a királyra. Ekkor már Pethő Zsigmond udvarában van és ipa a régebben Thökölyi mellett fegyvert forgató és a király ellen kuruczkozó Gyulai Ferencznek. Barakonyi úgy látszik, nem csak védelmébe vette, hanem meg is becsülte vejét, kit régebbi pártállása miatt a gyanú nem hagyott el egészen. Nemcsak, hogy az ugocsai Akli birtokot hozományként kezére bocsátotta,⁷ hanem biztosabb helyre, a Gyulaiak ősi birtokára, Marosnémetibe, küldte el és e végre neki (1670. december 21-én) menedék-levelet is szerzett.⁸ S mikor már a Gyulai Krisztina halálával fölszabadult birtok ügye előkerült, hihetőleg közbe vetette magát, hogy ez a Gyulai-vagyon idegen kézre ne kerülhessen. Mivel ezt egyenesen Gyulai Ferenczre iratni alig lehetett, mert föltűnő lett volna, hogy a régebben kurucz vitéz kapja,

¹ *Barna Mihály* gyűjteményében Elenchus Rajcsanianus, Fasc. 69. Jászói levelek.

² *K. Papp Miklós*, *Történelmi Lapok*, II. 979. l.

³ Elenchus Rajcsanianus, XVI. Jászói levelek.

⁴ Magyarország Vármegyei és Városai. Zemplén. 23. l.

⁵ Gróf Gyulai—Kuun levéltár; Erd. Nemz. Múzeum.

⁶ Elenchus Rajcsanyianus, Tom. I. 54. l.

⁷ *Történelmi Tár*, 1896. 712. l.

⁸ Gróf Gyulai—Kuun levéltár.

kivihető volt Barakonyi Ferenczen keresztül, kinek hűségében kételkedni nem lehetett és a ki egyben biztosítékul is szolgálhatott arra, hogy Gyulai a király hűségében megmaradjon.

E vázlatos adatokból a királynak hű szolgája, a szerző és okosan gyarapodó nemes és a közéletben szereplő hazafi képe alakul ki. Bizonyára előkelő helyet biztosított magának és leányai férjhez adásával rangjához illően gondoskodott leányairól. Ezt a képet kiegészíti, mondjuk, ez életnek nemesebb és maradandóbb tartalmat ad költeményes kötete és irósága. Az utolsó két adat, melyről forrásaink szólnak, éppen iróságára vonatkozik. 1663-ban Monaki Zsuzsannától búcsúzik és 1674-ben, Torna várában írja Zrinyit sirató versét.¹ Mivel ez a vers május 30-án kelt és ez év augusztus 11-én született unokája,

*Ittam Torna Várában Pünkösd Havanak Harmadik
Nappán Egy Hétig az Hétven. Nőgy. Ellandóban.
Zmoj 674. J. 30. Máj Barakonyi Ferencz*

gróf Gyulai Ferencz, a későbbi híres generális, könnyű föltenni, hogy reménységben levő leánya látogatására ment Tornába.

Ettől kezdve Barakonyi Ferenczről elhallgat az írás. Elhallgat családjáról is. Az erdélyi ág tovább él ugyan, mint a Ferencz ágán kihalt magyarországi, de nem sokkal.

Két századra visszanyúló történetükben csak a név szerint ismertek emléke maradt meg. Közöttük csak Ferencz alakja érdekel, mert benne XVII. századi líránknak vonzó és kedves alakját látjuk.

Költeményeinek véletlenül ránk maradt kéziratában igazi, kész lírikust kell fölismernünk. Lirájának általános megítélésére azonban nélkülözzük életének és viszonyainak közelebbi ismeretét. Ez okon sem valódi, sem teljes képet nem rajzolhatunk lírai egyéniségéről. Meg kell elégednünk azzal, ha nagyjában vázolhatjuk tehetségének körvonalait és megjelölhetjük helyét líránk történetében.

Költeményei Monaki Zsuzsannáról, Hosszú Máriáról, kit másként Marinkának is nevez, egy Anuczka, egy Kata és egy Erzsébet vagy

¹ Az 1689-ben Fogaras várában tartott tanácskozás alkalmával említenek egy Barakonyi Ferenczet, ki Debreczeni Istvánnal együtt bizonyos katonai dolgok elvégzésére megbízatást is nyer. Ez azonban nem a poéta, hanem Barakonyi Jánosnak második fia. (Történeti Lapok. I. 330. I.)

Erzsóka nevű kegyesről szólanak. Egy szerelemnek énekei-e ezek mind s egy kegyesnek a régi poéták módjára adott nevei-e, vagy más és fellángolásnak okozói és eredményei, mai értesülésünk szerint alig dönthető el. Egy bizonyosnak látszik, és pedig az, hogy a 6—8. számú énekek körül egy bucsúzó és reménytelen szerelem dalait lehet csoportosítani és hogy e dalok Hosszú Máriához látszanak szólni. De sem Máriáról, sem a költőhöz való viszonyáról nincsenek közelebbi adataink. Monaki Zsuzsánnától bucsúzó énekét helyzet-dalnak kell fölfognunk. Vajjon a Máriáról szólók is ilyenek-e, vagy csakugyan saját élményeinek viszhangjai-e, megint csak találgatásra ad alkalmat. Anuczka és Erzsóka éppen úgy nevek és még nem fogható alakok, mint Kata, noha róluk egyformán meleg közvetlenséggel énekel és hangjának rezgésében mintha az érzés ereje árúlna el magát. Kegyesei és a róluk szóló énekek, kézírata szerint, az 1658—1663 között lefolyt évekből valók. De Barakonyi már ekkor házas ember volt, csélcsep szerelmi kalandokra merészkedhetett ugyan s a kor szokása szerint különös lelki-furdalások miatt nem kellett aggódnia. Ha tette, bizonyára nem üthette volna, mert a vagyonos és az életet jól ismerő Sulyok Bóra szó nélkül még sem tűrte volna el, ha pedig közöttük ebből folyó torzsalkodás történt volna, annak Barakonyi költeményei valamelyikében nyomának kellett volna maradnia. Meglehet, hogy ezek a költemények korábbi időből valók és csak véletlen, hogy a kézirat külső körülményei miatt mutatnak a jelzett évekre.

Sem kegyesét vagy kegyeseit, sem szerelmét és élményeit nem áll módunkban meghatározni. De az föltűnik, hogy hangban és érzésben, formában és nyelvben kortársait messze meghaladja. Mindez arra a föltevésre is vihet, hogy lírája éppen olyan őszinte, mint Balassáé, de mindenesetre egyéni és sajátos. Sőt a mennyiben nem olvad bele korának általános érzéseibe, nem követi annak megszokott és kijárt útját; a mennyiben, néhány énekét kivéve, a legtisztább líra körében mozgás hazafias és vallásos érzése csak megcsillan, de nem válik általánossá vagy jellemzőbb vonássá költészetében: még azt is lehetne mondani, hogy a lírai szabadságnak és az egyéni öntudatnak merészebb képviselője, mint maga Balassa. Ezeket a dalokat kiemeljük a XVII. századból és állítjuk, hogy a kort megelőző szabadsággal és egy igazi lírikus ajakán születtek. Bennök és rajtuk sem a gondolat születésének, sem formába alakulásának nehézségét nem fogjuk észrevenni. Műformájuk és versbeli könnyűségük csak úgy meglep, mint érzéseik tisztasága és képeik plasztikája. Nyelvök gazdag és simulékony, formáik változatosak és egyes helyeken igen zenei jellegűek. Csak az a kár, hogy sok versét félbehagyja, hogy a művészi simítást el nem végzi. De még ezekben a töredékekben is mindenütt megérezik a gon-

doltnak és a belső formának átlátszó tisztasága, a mi nem minden költőt szokott jellemezni. Líraiságra az egész XVII. században nem találjuk társát. Előbből csak Balassával, utódai közül Amadéval és Csokonaival lehet egy sorba tenni.

Rimai János sokkal nehezkesebb és világi énekeiben is sokkal egyhangúbb, formáiban művészienebb és nyelvére és verselésére nézve kezdetlegesebb, Madách Gáspár, Radvánszky János és Beniczky Péter, elmaradnak mellőle és II. Balassa Bálint, ki amazok fölött és leginkább érezte a XVII. században szerencsésen megindult lírai fejlődést, szintén mögötte marad. S a későbbiek, b. Amade Antal, gr. Zrinyi Péter, gr. Koháry István meg sem közelítik, sőt Petrőczy Kata Szidónia sem állhat vele egy sorba. Amazok inkább a líra életére, mint fejlődésére bírnak jelentőséggel, Petrőczy Kata pedig nem versenyezhet vele hangjának gazdagsága, verselésének könnyűsége és kifejezésének plasztikája tekintetében.

A műköltők közül kiemelkedő Barakonyi a legszerencsésebb képviselője Balassa hagyományainak és rátermett folytatója a tőle indult fejlődésnek. Voltaképpen ő kapcsolja össze a XVI. századi lírát a kurucz költészettel, illetőleg ő érezteti a kurucz költészetet megelőző évtizedekből azt, hogy a népies líra tovább élt, noha gazdagabb természet nem ismerjük is. A mint Balassa a XVI. században a korabeli népies költészet és a sokféleképpen üldözött virágének jellemző vonásait és hatását őrizte meg költészetében, ugyan így Barakonyi is a XVII. században. A népiestől elvált műköltészet nem tud ugyan szabadúlni annak hatásától, de az iskola nyűgétől sem, ha szabad e korban költői iskolát emlegetni. Műköltészetünk a XVI—XVII. századokban valóban nagyon messze áll a népiestől. Ha Balassánk és Barakonyink nem volna, azt sem igen tudnánk megmérni, mekkora távolság férközött közējök. Ez okozta, hogy a kurucz költészet szinte egyszerre emelkedik ki ismeretlenül maradt régi népies költészetünk rónájából, mint a magas Kárpátok a poprádi fensikből. Ez okozta, hogy Balassa költészetének ismerete előtt, ez egyszerre hatalmasan megnyilatkozó népies lírát nem tudtuk megérteni, illetőleg alakulását nem tudtuk megmagyarázni. Balassa költészete után azonban még mindig volt hézag a XVI. századi líra és a XVII. századi kurucz (népies) költészet fejlődésében, melyet apránként és szórványosan előkerülő adalékainkkal nem lehetett kitölteni. Barakonyi a maga csodálatos könnyűségével és teljesen szabadon fakadó líraiságával igazolja, a mit eleve is föl kellett tennünk, hogy a XVII. század első felében élő népies költészet éppen oly távolságban állott a műköltészettől, mint a XVI. századi Balassa idejében. Mert Barakonyin éppen úgy meglátszik annak hatása, mint meglátszott Balassán.

Balassa után csak a tanítványok és az utánzók törekvéseit szem-

lélhettük, de Barakonyiban Balassának igazi követőjét, vagy tanítványát kell látnunk. Azt, kiben nem az utánzásra törekvő becsvágy dolgozik, hanem kit a szabadon fejlődő és szabadon megnyíló tehetség jellemez.

Mennél bővebben foglalkozunk költészetével, csak annál jobban kell sajnálnunk, hogy sem egyéni vonásait, sem életének magyarázó eseményeit közelebbről nem ismerjük. Szinte rosszul esik följegyezni, hogy Barakonyi dadogó volt. *Bethlen* Miklós, ki meg sem álmodta, hogy egy tréfás levelével árulója lesz e gyöngeségének, írja Teleki Mihályhoz Murányból 1666 július 27-ről: „Most is Ba-ba-ba-rakonyi uramat Somlyóra cizálták s igen sajnálja, . . . azt mondja, nem mehet gya-gya-gya-kran olyan messze.”¹ Ha már ez a levél megmaradt, meg kellett említeni. Annál könnyebb lélekkel tehattük ezt, mert Barakonyi versei is megmaradtak és arra tanítanak bennünket, hogy költészetében szépen és nemesen hangzó nyelvünknek egyik mestere gyanánt áll elénk.

A dadogó és vitézkedő, vagyont szerző köznemes gyöngeségét a kedves lírikus talentuma fogja elfeledtetni.

Barakonyi Ferencz czimere.

¹ Dr. Gergely Samu szíves közlése.

Bod Péter levelei.

— Felolvasatott a szakosztálynak 1907 április 24-iki ülésén. —

Bod Péter ismeretes leveleit, legújabb életrajzírója, Sámuel Aladár, röviden felsorolta s tartalmukat is vázolta.¹ Számuk akkor mindössze hétre ment. Annál nagyobb lehetett örömünk, midőn Széki Gr. Teleki Lászlónak (a gyömrői) az 1906. év őszén az Erdélyi Nemzeti Múzeumban elhelyezett levéltárából a rendbehozatal után a mintegy 3000 darab történelmi és irodalomtörténeti külön választott oklevél és misszilis közül Bod Péternek is harmincz magyar levele került ki. Ezekből 21 Széki Gr. Teleki László kormányzszéki tanácsosnak, 4 a feleségének Ráday Eszter grófnőnek, 5 idősebb Teleki Ádám gr. tábornoknak szól. A további kutatás folyamán az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának törzsgyűjteményéből előkerült egy Szilágysomlyói Halmágyi Istvánnak — a naplóírónak — szóló igen becses latin levele, majd ifj. Biás Istvánnak, a Teleki nemzetség marosvásárhelyi levéltárnokának buzgalma még 7 darabbal járult a becses sorozat kiegészítéséhez. Ezekből hat magyar, egy latin nyelvű. Kettő a fiatal Teleki Sámuel grófhhoz, a későbbi kancellárhoz és könyvtáralapítóhoz, négy ennek tanítójához Léczfalvi Orbán Péterhez, a latin nyelvű pedig a tudós Cornides Dánielhez szól. Együtt csaknem húsz évi időközben, 38 levél.² Belőlük Bod Péternek, mint levélírónak tiszta képe rajzolható s összeköttetéseire látókörrünk tágul és világosabb. Mindenképpen érdemesek arra, hogy irodalomtörténetünk e nagynevű erdélyi úttörőjének emlékezetére napvilágot lássanak.

A publikáció célja nem lehet részletes méltatás. Így csak jelezzük, hogy kik azok, akikhez levelei szólanak és miféle viszonyban voltak Boddal s csak jelezzük a levelek jelentőségét is.

A Teleki-család már említett tagjai nevét Bod műveiből, vagy életrajzaiból mind ismerjük. Teleki László grófról tudjuk, hogy 54 frrtal járult az 1748-ban megjelent Szent Bibliának *Históriája* II. kiadásához, s ugyanő 1749-ben a feleségével 50 frrt adott a Szent Judás Lebbeus

¹ Felsőcsernátoni *Bod Péter* élete és művei. 1899. 219—20. l.

² 1749 januárius 28-tól egészen 1768 július 2-ig.

kinyomatására. Felesége, Ráday Eszter grófnő, 1763-ban a szövés-fonás után szerzett jövedelméből 12 hollandus aranynyal segítette a *Synopsis Juris Connubialis* kiadását. Az 1766-ban megjelent *Smyrnaei Szent Polykárpus* csaknem egész sajtó-költségét ő hagyományozta. Abban az évben nyomatta ki Bod felette tartott halotti beszédét. Id. Teleki Ádám gróf hasonlóképp méczénásai közé tartozott. A *Magyar Athenás* kiadásában segítette 60 m. forinttal.¹ A fiatal Teleki Sámuel gróf, László öccse unokatestvéreivel már 1766-ban azok közt van, kiknek a *Magyar Athenást* ajánlja.

Ugy látszik, hogy itt bemutatandó másik három levelezőtársával is a Telekiek révén jutott közelebbi érintkezésbe. Közülök Halmágyi István² a Teleki László gr. legidősebb fiának, Pálnak volt a német akadémiákon útitársa. Halmágyi naplójából láthatjuk, hogy irodalmi ügyekben még írt hozzá és sajnálhatjuk, hogy csak egy levele maradt hátra ezekből.³

Id. Teleki Sándor grófnál, Czelnán volt nevelő a fiatal Teleki Sámuel gróf mellett Léczfalvi Orbán Péter is, a ki hét évig tanította az ifjú gróft.⁴ Végül Cornides Dániel, midőn Bod levelét írta hozzá, éppen annak a Teleki József grófnak volt titkára, kit előbb három évig Magyarigenben Bod tanított. E levelező kör tehát e néhány jóakaró, mívelt pártfogóból és a környezetükben élő három törekvő, tudós barátból áll. A levelezés tárgya nem sokoldalú s a levelek becse nagyon különböző.

A Teleki László grófhhoz szóló öt első levélnek a megszólításon és befejezésen kívül felét mindig a Bethlen Kata grófnőről való tudósítás teszi. Ezen kívül még három későbbi levelében ír nagy patronájáról s mindenik levele közvetlen tanúsága annak a határtalan hálának, tiszteletnek és ragaszkodásnak, melylyel e nagy asszony iránt viseltetett. Hat levelének lényege papságával függ össze, vagy ev. ref. egyházi ügyeket tárgyal. Kettőt túlnyomólag családi ügye s főleg az első felesége betegsége foglal le. Négyben a czelnai öreg Teleki Sándor grófról ír legtöbbit. A többiek vegyesek és apróbb ügyeket tartalmaznak.

Teleki Lászlónéhoz írott leveleiből egy tulajdonkép felesége szomorújelentése, egyikben pedig ennek temetését tudatja. A harmadikban a saját betegeskedéséről és újszülött fiáról ír s az utolsóban megköszöni a könyve kiadására juttatott pénzsegélyt.

¹ Sámuel Aladár id műve 93, 101, 150, 121 és 166 l. a jegyzetekben.

² Szilágyosmyói Halmágyi István a naplójában (Monumenta Hung. Hist. Scriptores 38. kötet.) sűrűn emlegeti. Teleki László grófhhoz külföldről küldött leveleiből több megvan az Erdélyi Nemzeti Múzeumban őrzött Teleki László-féle levéltárban.

³ Halmágyi naplója 570. l.

⁴ Ifj. Biás István közlése.

Az ld. Teleki Ádám grófhhoz szóló levelek közül az elsőben segítséget kér a magyarigeni zsinat terheihez. Kettőben a kendilónai uradalom megnyert hosszú peréhez gratulál; az a levele pedig, melyben Teleki Kata grófnő lakodalmára való meghívását köszöni meg, közvetlen hangjával és melegségével az egész sorozatból kiválik. Forma és fordulatosság tekintetében egyik legsikerültebb levele az, melyben pártfogójával a *Magyar Athenás* megjelenését tudatja.

Teleki Sámuel grófhhoz szinte a barát hangján szól, Léczfalvi Orbán Péterhez pedig a közeli jó ismerősén. Igazi tudós, irodalmi levél csak a Halmágyi és a Cornidesé. A Halmágyihoz szóló mintegy irodalmi program. Benne van a Dacia Literata, mondhatni a későbbi Athenás vázlatos tervezete. Cornidesét a benne részletezett erdélyi Korvin kodex ügye teszi nagybecsűvé. Egyik leveléből megtudjuk azt is, hogy Vay Kata, az özvegy matrona, a Magyar Athenás anyagának gyűjtésénél sokszor volt útbaigazítója. Látjuk, hogy stílusa leveleiben épen oly darabos, mint kiadott műveiben. Új tulajdonsága itt-ott felcsillanó humora, melylyel könyveiben, tárgyuknál fogva, nem találkozunk. Hangja udvarias, néhol kedveskedő. Leveleinek fő jellemvonása a közvetlenség. Ezt mindenütt megtaláljuk, ha örül, búsul, int, békéltet, csitít, kedveskedik vagy akár kioktat.

Örülhetünk, hogy levelei nem veszték mind el.¹

¹ A levelek közlésében tekintettel írójuknak az ortográfia kérdéseire is kiterjeszkedő munkásságára, az eredeti írásmódot tartottuk meg.

A levelek tulnyomólag ivalakúak. Van néhány negyedrétt is, — mint pl. a Halmágyihoz szóló. A Léczfalvi Orbán Péterhez címzett 21. és 37. számú levelek negyedív alakú czédulák.

Címzésük részint magyar, részint latin.

A Teleki László grófhhoz szólók közül magyar czíme van az 5. 8. 10. 24. 29. 38. számúaknak, latin az 1. 4. 15. és 17. számúaknak. Közülök az 1. 4. 29. 38. Szebenbe, a többi Kertzesorára van címezve. A 8. számúban a hely nincs kitéve; a 2. 3. 6. 7. 9. 13. 14. 16. 22. 23. és 25-ben a cím egyáltalában nem maradt meg.

A Teleki Lászlóhoz írott levelekből a 11. számúnak nincs czíme. A 12. 28. és 30. számú magyar. Közülök Bod a 28-at Kertzesorára, a másik kettőt Szebenbe küldte.

Orbán Péteréi közül a 18. sz. latin, a 21. magyar. A 19. és 37-nek címzése nem maradt meg. A két előbbi Czelnára szól s a 18-ban Léczfalvi Orbán Pétert tréfásan a czelnai akadémia rektorának titulálja.

A Teleki Ádám gróf mind a négy levelének latin címzése van. A 32. számú levelet Bod kedveskedésből *Kendi-Lóna* helyett *Teleki-Lóna* címezte. A 31. számúnak nincs czíme.

Teleki Sámuel 27. számú levele Utrechtbe latinul, a 36. számú Sárdra magyarul van címezve. Halmágyi és Cornides címzése csak a megszólításban maradt meg.

A *megszólítások* a következők:

1. *Teleki László grófhhoz* :

Méltóságos gróf úr, érdemem felett való jó patronusom vagy patronus uram, a 2. 4. 5. 6. 8. 10. 12. 13. 14. 16. 17. 25. és 38. sz. levélben.

I.

Teleki László grófnak.

Hévíz, 1749 januárius 28.

Tudván a Mgs. Gróf Urnak az itt való Mgs. Asszonyhoz való atyafiságát és szoros kötelességét, jó szível tudósítottam volna az ő Nga nyavalyája iránt, ha tudhattam volna Szebenben létét; de a tzelnai szövényes útnak meg gondolása attól megtartoztatott. Bele esett vala ő Nga a *Bethlen-Hidegbe* ÷ a Forró hidegbe; fekött is benne egy néhány napokon; de Isten kegyelméből már egy héttől fogva felkölt s naponként épül, étele is meglehetősen vagyon s a forróság is sokat remittalt. Ha olyas dolog adná magát elő, én kötelességemnek tartanám az urat tudósítani; minthogy látom, hogy az mgs. Gróf-asszony is úgy ragaszkodik Ngodhoz, mintha testvére volna.

Alázatosan köszöntöm a Mgs. Gróf-asszonyt, Ngod szive szerint való társát. A Mgs. Gróf-asszony után Ngod kedveseit, *Pál* Úrfit, a ki nevezetével emlékezzék meg Rádai Pál s Teleki Pálról, hogy azokat érje el. *József* úrfit, ki is Bethlen Miklóst tartsa előtte s igyekezzék a Tudo-

M. Gr. úr, érdemem felett való nagy és jó patronusom a 3 és 9 sz. levélben
 " " " " " " " patronusom a 7 és 23 sz. levélben.
 " " " " " " " fautorom az 1 sz. levélben.
 " " " " " " " jó uram a 15 sz. levélben.
 " " konsiliarius úr, érdemem felett való nagy patronusom a 22 sz. levélben.
 " " " " " " " patronus uram a 24 sz. levélben.
 " " " " " " " nekem érdemem felett való nagy és jó patronus uram a 29 sz. levélben.

2. Gr. Teleki Lászlónéhoz:

Mélt. Grófné, jó patrona asszonyom a 11 sz. levélben.
 " " érdemem felett való patrona asszonyom " 12 " "
 " " " " " " " jó " " " 28 " "
 " " " " " " " nagy és jó " " 30 " "

3. Teleki Ádám grófhhoz:

Mgs. Gróf generális és konsiliarius úr, minékünk jó patronus urunk a 26 sz. levélben.
 " " úr, jó és nagy patronus uram a 31 " "
 " " generalis úr, kegyes " " a 33. és 35 " "
 " római szt. birodalombéli gróf konsiliarius és generalis úr, nékem kivált-
 képpen való jó és nagy patronus uram a 32 sz. levélben.

4. Teleki Sámuel grófnál:

Mgs. Gróf úrfi, kedves fautorom a 27 " "
 " " úr, kegyes patronus uram a 36 " "

5. L. Orbán Péternél:

Ajánlom gkdnek becsülettel való szolgálatomat a 18. 19. 21. 37. " "

6. és 7. A *Halmágyi* Istvánhoz és *Cornides* Dánielhez szóló levelek megszólítása egyszerűs mind cím is.

mányban oda menni, a hova amaz ment volt. *Esther*¹ kis asszonyt, kinek szép nevével édes anya s nagyanyja a szép és kegyes Bethlen Julia² légyen előtte.

Istennek ajánlom Ngodat hozzá tartozó kedveseivel és maradok Ngodnak

alázatos kész szolgája

Bod Péter mp.

Hévíz 28 Jan. 1749.

2.

Teleki László grófnak.

Hévíz, 1749 május 6.

Nem érdemlettem Ngodtól, hogy a Levélírással fáraszsza Ngod magát s nem is vártam. Részemről szintén elégnek tartom, ha a Mgs Gróf Asszonyhoz ide küldött Leveléből érthetem Ngodnak s kedveseinek örvendetes állapottyokat s legfeljebb is ha Levele P. S.-tájában megemlít. De ha Ngod ez efféle kevés momentumu Levélre való vissza írással terheli magát, én is reá vigyázok osztán, hogy arra a fáradságra okot igen ritkán adjak, — annélkül pedig fogom tenni kötelességemet gyakrabban.

A Mgs. Gróf Asszony Istennek hála jótska egészségben vagyon; mikor szép idő vagyon, nem is ül a maga Házában majd semmit, hanem tölti idejét járkálással.

Köszönöm alázatossággal a Kalendárium közlésében hozzám mutatott Jóakarátját Ngodnak. Találtam benne a mit szeretek, s ha lehetne, hogy reá szerezhetne Ngod, abbéli grátiáját venném szíves köszönettel Ngodnak. Elöttem valami vagyon *de Rebus Hungaricis* minden kedves; mert sok helyről lehet s kell kiválasztanunk az igazat, s néha olyan szemétkben találunk aranyat, a hol nem reménlettünk. Ezen Magyarokról való *Schediasma* nem éretlen ember írása; a *Szászki* Uram Dictatájához közél járt.

A Kegyelmes Isten a Ngod kedves, szive szerint való Társának, a Mgs. Gróf Asszony egészségének helyreállításában mentől hamaréb vigasztalya meg Ngodat s minden kedvetlenségek ellen őrizze a Mgs. Úrfiakkal és kedves kis Estherével. Kinek is méltán dítsérhetem az irását, a mellyel megtisztelte a Mgs Asszonyt. Ha gyakorta ir, nem sokára igen szép író leszén.

Feleségem Ngodnak méltatlan alázatos szolgálója köszöni alázatossággal Ngodnak és a Mgs. Gróf Asszonynak rolla való meg emlékezéseket, Istentől áldást és minden jókat kíván tiszta szívből Ngtokra s kedveseikre.

A Kegyelmes jó Istennek oltalma alá ajánlván Ngodat kedveseivel együtt, maradok Ngodnak

alázatos kész szolgája

Bod Péter.

Hévíz 6 May, 1749.

¹ Teleki Pál, József és Eszter, Teleki László gyermekei. Pál a legidősebb fia, kivel Halmágyi István, a naplóíró, a németországi akadémiákon együtt volt és aki 1755-ben mint őrnagy halt meg. József, később (1753–55) Bod tanítványa, majd 1795-ben koronaőr.

² Gr. Teleki Sándor első felesége, utóbb gr. Thorotzkay Zsigmondné.

3.

Teleki László grófnak.

Hévíz, 1749 május 22.

Kötelességemnek elég tételére, nem pedig a szükség kényszerítésére keresem meg Ngodat mostani Levelem által; melly kívánom teljes indulatból, hogy találja Ngodat lelki s testi vigasztalására Ngod mellé adatott kedves Társát s kedves Úri Gyermekait kívánatos jó állapotban.

A Mgs Gróf Asszonyról, az Istentől nekem rendeltetett jó Pátronámról írhatom Ngodnak, hogy a maga állapotjához képest jó egészségben vagyon; él ugyan most is orvosságokkal, de már jó időtől fogva ollyas nehéz változást nem voltak; reménlem, hogy Isten tovább is kiszolgáltatta az ő Nga életét s nyújtja a mellé a testi áldásoknak a savát, az egészséget. Mikor szép idő vagyon, lehetetlen egy-két órát a maga házában maradni, hanem kijár ő Nga. Feltett szándékát annyira is vitte, hogy Pümköstben, ha Isten azt megengedi érnünk, a Faluban, a Templomban¹ viszsziük véghez az Isteni Tiszteletet.

Gróf Mikes Antal² Urammal Tek. Szilágyi Sámuel³ Uram itt volt 19 és 20 praesentis; a székely földére be vitte az Úrfi magával. — Itt igen jó idő jár, sokszori szép esőzésekkel s minden féle föld termése is mutat jó reménységet az esztendő gyümöltösségéről.

Ha szerentsém lett volna Pümköstben Ester KisAsszonyhoz, elhiszem, hogy az Éneklés Mestersége kultsait meg tanulgattuk volna. Azt pedig kétségben sem hozom, hogy József Úrfi a mit jól kezdett vala itt bujdosásban, tökéletességre nem vitte volna. Én különben mindenütt az ő Ngok szolgálatjokra valaholott alkalmatosságom vagyon, készen vagyok s tartom egy nyereségemnek.

A kegyelmes Isten gondviselésében ajánlom Ngodat a Mgs. Asszonnyal s kedves háznépével; engedjen Ngodnak szerentsés életet, idvességés Inneplést. Én pedig maradok mig élek Ngodnak

alázatos kész szolgálója:

Bod Péter

Hévíz 749 22 May.

4.

Teleki László grófnak.

Hévíz 1749 junius 4.

A Győri vagy Magyar Országai Kalendariumot Ngodnak vissza küldöttem; ebbeli Gratziáját köszönöm Ngodnak alázatossággal.

Most a Mgs. Asszony jótska egészségben vagyon s dolgaiban is Isten itt annyira előmenetelt adott, hogy a szerentsésen való végzésekre

¹ A hévízi ev. ref. templom épen Bod papsága idején, Bethlen Kata áldozatkészségéből 1748-ban épült.

² Háromszéki főkirálybíró.

³ Valószínűleg a később báróságot nyert Szilágyi Sámuel.

jó reménységben vagyunk. *Aér* változtatás kedvéért mégyen ő nga most Fagarasba az Aszszonyyal Intzédi Jósefné¹ aszszonyommal három-négy napra; de onnan nem sokára vissza igyekezik.

Nintsen semmi megírásra méltó újság körülöttünk.

Alázatosan köszöntöm a Mgs Gróf Aszszonyt, kívánván ő Ngának egészséges s idvességes hoszsu életet s lelki tsendességet. A Mgs. Gróf Urfiakat s KisAszszonyokat is Ngk kedveseiket tartsa meg Isten ő Ngokat a maga ditsőségéért s nevelje a maga szerelméber.

Istennek ajánlom Ngodat hozzá tartozó kedveseivel együtt és maradok Ngodnak

alázatos, kész szolgája:

Bod Péter.

Hévíz, 4 Junii 1749.

5.

Teleki László grófnak.

Sorostély, 1749 november 3.

Örömmel vettem a Ngod Levelét, mellyben látom, hogy Isten a Ngod útját szerentséltetvén, Ngodat kedveseihez egészségben meghozta. Áldott az Úr Istennek neve érette, a ki kegyelmes gondviselésében tartotta Ngodat s ebben is a Ngodéihoz mutatta irgalmasságát, hogy Ngodat a könnyen történhető veszedelmektől meg őrizte. Én bizonnyal írom, hogy olyan nap egy időtől fogva nem volt, a mellyben Ngod elmémre nem őtlött volna. Kivált minek utánna itt azt beszéltek valami emberek, hogy Lengyelországban felette nagy éhség vagyon, a mellyre nézve a Lengyelek közzül sok Tolvajok támadtak Magyar ország szélein s sok gyilkosságok is esnek. De az Őrnak szemei vagnak az őtet félőkön.

A Mgs. Gróf Aszszonynak itt mind jó egészsége jára szintén Octobernek 29-dik napjáig; de attól fogva többire rosszul volt az Aszszony s fekütt is nagyobb részint, főfájás s étszaka forróság volt ő Ngán; most jobban vagyon, a forróság kezdett mulni.

Még az Tsanád² felől való szöllejéhez nem fogatott ő Nga, mivel hordói nintsenek. Minden felé kerestett, de nem találnak. Ez pedig a szükség mind itt s mind másutt nem annyira az bőségtől vagyon (nóha Istennek hála az is meg vagyon) mint a készületlenségtől, hogy nem reméltenek csak valamire való szüretet is.

A Sámuel Úrfi³ Himlője már szárad; de minth(ogy) igen nagy volt, későre tisztul el.

A Mgs. Gróf Aszszonyt alázatosan köszöntjük Ngod kedveseivel együtt, minden kívánatos jók szíves kívánásával. Elhiszem, hogy mitől fogva Ngod elment volt, a Mgs. Aszszony, a mit Dávid így mondott: *Szemem a he-*

¹ Branyitskai Br. Jósika Judit.

² Szászcsanád, Alsófehérmegyében, Sorostélylyal, Bethlen Kata egyik tartózkodási helyével szomszédos község, a Nagy Küküllő egyik balparti mellékvölgyében.

³ Teleki László öcsese, a későbbi híres kancellár.

gyekre vetem sokszor így fordította: *szemem a havasokra vetem*, ha szintén nem onnan volt is reménsége, de keserves szemekkel szemlélte. Sajnálom, hogy ez a rút Himlő elvette Ngtoktól, mert tudom, hogy a Mgs. Asszoznyinak felette nagy megújulására vagy, mikor Ngtokkal lehet.

Isteanek ajánlom Ngodat kedveseivel egyetemben és maradok Ngodnak

alázatos kész szolgálója

Bod Péter.

Sorostély 3 IXbris 1749.

6.

Teleki László grófnak.

Sorostély 1749 november 19.

Az Isten áldja meg Ngodat hozzám való jó indulatjáért, a melly szerint nem sajnálotta válaszsát küldeni az én kérésemre s kérdésemre. Én a Mgs. Gróf Asszoznyival mint a ki mind az Istent szereti s mind én hozzám épen édes Anyai indulattal vagy, az Igeni dolgot eléggé forgatám s az ő Nga tetszéséből az Úrjak Intzédi Úrnak, a ki (a mint írta)¹ az egész eklésia tetszéséből insinualta, azt válaszoltam, hogy elmegyek, tsak az egész Eklésia s Traktus Consesusa légyen meg. Kértem is az Urat azon, hogy ha valaki ollyas ember *contrarius* volna, én inkább maradjak el onnan, nehogy innen a csendességből mindjárt bajra mennek; külömben is *contradictio* alatt paposkodni nem szeretném. Még eddig a dolog ebben vagy; a Héten úgy gondolom, eiválik valamely felé.

Kisobb vagyok én, mintsem Ngodnak meg tudnám hálálni, annál inkább szolgálni irántam való itéletét s hozzám való Propensioját. A mit Ngod méltoztatott insinualni Levelében, *si Fata tulissent*, de már én azon szinte tul vagyok; az Udvarhelyi dolog engemet annyira megháborított a Héten is, hogy az emlékezetitől is irtózom s mintsem én *his Titulis et circumstantiis* arra a Professorságra mennék, inkább mennék a Miriszlai mesterségre vagy a Kótói Papságra. Ngod kebelébe bátorkodom kiönteni Panaszomat. Tiszt. Püspök uram² ide a Mgs. Asszonyhoz hoszszas maga mentő Levelet irt az útból, a mint itt Mikeszásza³ felé haza ment Botsárdról⁴ a szüretéről, de honnan: nem *datatta*, a melyben mindennek engemet vét okául s fundamentomául teszi a Mgs. asszony ő kegyelmétől s Udvarhelyi Gymnasiumtól való elidegenedésének az *én Professorságra való szándékozását*. Lássá meg az Isten ezt a vádot. Én nem szándékoztam soha tsak egy gyermek által is, tsak egy betű irással is senki előtt nem munkálódtam; ha mit tselekedtem azzal a *Gymnasiummal*, a nem Profes-

¹ Levele egész terjedelmében közölve Sámuel Aladárnál id. m. 35—36. l.

² Borosnyai Lukáts János.

³ *Mikeszásza* község Kis-Küküllő megyében, a Nagy-Küküllő vize mellett. Sorostélyhoz csak néhány km. távolságra fekszik.

⁴ *Borosbocsárd* kis község, Alsó-Fehér megyében. Innen keltezte a püspök azon levelét is, melyben bejelentette a ref. főegyháztanácsnak, hogy valószínűleg Székelyudvarhelyt kell telnie. (Sámuel A.: i. m. 34—35.) Oda visszatérőben esett útjába Mikeszásza is.

sorság után való áskapálás volt, *fecit hominis Christiani officii*. Én tudtam, hogy a Hivatalt Istentől kell várni, a magam Tisztét kívántam követni, a másoknak békét hagytam. Ha annak idejében obtingalt volna, én indifferens voltam. De az Urat hosszason terhelem a magam dolgommal.

Tholdi Uramról bizonyost nem tudok, már régen, hogy Bécsből irt volt; inkább hiszem eddig közel lesz Erdélyhez valahol. Úgy hallottam, de nem bizonyosan, hogy az Úr mellé Bánffy Dienes¹ uram mellé menne, nem lévén sehová Hivatala, ott pedig esméretes, talám Inassa fogott lenni az Urnak gyermek korában. Mihellyt alkalmatosság léssen, Tiszt. Ajtai Uramhoz irok, és onnan megtudom, mert ő kglme a szegény Academicusok dolgának centruma. Négyen jönnek, mind alkalmas subjektumok Tholdi, Huszár, Torjai, Boda. Egyiknek helye léssen az Urnál Bánfi Zsigmond² Uram ő Ngánál.

Generalis Bethlen Farkas³ Uram az étszaka itt hált; ma Szebenbe ment Haller Pál⁴ Urammal a Generalis udvarlására; de nem sokara vissza jő. *Quantum mutatus ab illo?* Epen szelíd báránnyá vált; modestia és moderatio mindení dolga.

A Mgs. Asszony meglehető állapotban vagyon. Már ugyan érzi ő Nga is a tél elközelítését.

Mgs. Grófné Asszonyomat Feleségemmel együtt alázatosan köszöntjük minden jóknak szives kívánásokkal. Ugy a Mgs. Urfiakat és Kis Asszonyokat is.

Istennek ajánlom Ngodat hozzá tartozó kedveseivel és maradok Ngodnak

alázatos kész szolgálja:

Bod Péter s. k.

Sorostély 19 9bris, 749

7.

Teleki László grófnak.

Sorostély, 1749 december 1.

Sietve kellek járnom Hévízre egyetmásotskámnak egybe szedésére; mellyre nézve nem lehetne Ngodnak udvarlanom Kerczesorán. Már én a Hivatalhoz tartván magamat, elmégyek Igenbe, Isten tudja mire. Ezen változásom félek ha nyakát szakasztya némelly jól (prout praesum) kezdett dolgaimnak; igazgassa Isten maga ditsőségére dolgaimat. Ha Isten tsendes lakást és maradást ád abban a helységben, szándékozom, hogy régtől fogva való Collectátskám *Lingva Eruditorum* kezdjem rendbe szedni, ugy inkább reménlem, hogy másoknak is hasznokra fordíthatatnék. Erre

¹ Gr. Bánffy Dénes könnyelmű, költekező erdélyi főúr, kiről Halmágyi I. J. naplója igen sok érdekes adatot őrzött meg.

² Marosszentkirályon, Alsó-Fehérmegyében lakott gub. tanácsos. Az Erd. Nemz. Múz. őrizetében levő gr. Tol'dalagi levéltárban számos levele van.

³ Bethlen Farkas generális, Sámuel fia, Bethlen Kata öcscse meghalt 1763-ban. Szerzeményeit iskolai czélokra hagyta.

⁴ Később fehérmegyei főispán, Gr. Teleki Pál sógora.

Tavaszel felé megkívántatnék a Ngod kezénél lévő *M(anu)s(crip)tum* is, a melly iránt igen kérem Ngodat, hogy ha transzumáltathatya, hadd jöjjön osztán kezembe jó cura alatt.

Én ez után is Ngod Gratziájába ajánlom magamat és dolgaimat, bátorságosan ragaszkodván a Ngod megtapasztalt hozzám való jó indulatjához. Ngod is pedig nekem úgy parantsoljon a miben alkalmasnak itél, mint a kiről elhitetheti azt, hogy csak azt nem cselekszem meg, a mit nem lehet.

Mostan ez egy kérésem vagyon Ngodhoz, hogy ha ez után Mgs. jó Patrona Aszszonyom meg fogja keresni Ngodat valami reám nézendő akkor Specificalandó dologban, ne sajnálja Ngtok hozzám abban is megmutatni jóindulatjokat, én is kívánom háladatosságomat azért is megbizonyítani.

A méltóságos Gróf Aszszonyt alázatossággal köszöntöm a Mgs. Úrfiakkal s KisAszszonyokkal egyetemben minden jóknak szíves kívánásokkal. Istennek ajánlom Ngodat minden kedveseivel egyetemben és maradok Ngodnak

alázatos kész szolgálja

Bod Péter.

Sorostély 1 Xbris. 749.

8.

Teleki László grófnak.

Magyarígen, 1750 márczius 21.

Igenbe érkezvén Pénteken, mindjárt T. Dantzkai Urammal kívántam beszélni az öreg Aszszony dolgában. Bajtsiné Aszszonyomat minthogy két nevetlen gyermeketskéi vagynak, maga mellett nem jovalja ő kglme: hol hadja pedig nincsen; talán más okból sem egészen biztathatná Ngodat véle. Enyed felé járván a héten, volt gondja ezen dologra, tudakozott Enyeden s másutt is, de még nem találkozott olyan, a kit maga is a Ngod udvarában alkalmasnak itélt volna. Várakoztattam volna itt jó szível a kocsit, ha reménség lehetett volna; tudom, nem neheztelt volna meg grófné Aszszonyom; de reménség olly hamar időre nintsen. Igyekezek pedig egész indulattal ez után is szerzeni.

Az Úr Istennek ajánlom Ngodat Mgs. Grófné Aszszonyommal s kedveseivel egyetemben, a ki lelki, testi jovaival áldja meg, étellel s egészséggel s közeleb pedig örvendetes és idvességes innepléssel szeresse Ngtat. Magamat pedig ajánlom továbbra is Ngd gratiájában; maradok, míg élek Ngodnak

alázatos, kész szolgálja:

Bod Péter.

M. Igen 21 Marty 750.

A levél hátán Bod P. kezével: Az Ekklesiára nézve Hazajövelelem jól esett, mert mostanság egy néhány halott esett s az szomszédokban elromlott beteges öreg emberek a Paptársaim, a kik nem örömet szolgálhatnak s nem is lehet. Magamrá nézve ittlétem ismét elég nyughatatlanságomra vagyon, de az lsten talán nem nyujtja sokára ez bajomat.

9.

Teleki László grófnak.

Magyarigen, 1750 április 6.

Nintsen ugyan semmi ollyas megírásra méltó dolgom, mindazáltal kötelességemnek tartom Ngodat Levelem által megkeresni.

Az Úr ő Excellentiája¹ jó egészségben vagyon s a mint mondják tserefázza hatalmason a tselédit, a kik még vagynak. Készül Gernyeszegre, de nem tudom az indulás terminussát mikor leszén. A tzelnai oláhok inkább hiszem, hogy ha rajtok állana, azt a napot fel iratnák az olá(h) Kalendáriumba. Most az Úr Teleki Lajos Uram ő Nga ott vagyon, nem régen jött oda.

Magam állapotja iránt mit irjak Ngodnak? Nem tudom. Siratom minden nap szegény beteg Feleségemmel való böldogtalan sorsomat; sajnálom szegényt felette, hogy oly sokáig vagyon az Isten sajtójában, de ha Istennek úgy tetszik, nincs mit szoljak.

Az én itt való jó gyámolomnak is Dantzkai Uramnak ennyivel vagyon jobban dolga, hogy jó Felesége szemei előtt vagyon. Ki is az Innepek után való napon esvén betegségbe, mindjárt más segítségére szorult, magától meg sem fordulhat. A fájdalom a Forgó tsontokban vagyon s onnan hat egyéb részekre. A mint a *Passioit* elő mondja, megegyeznek azzal, a mii a Medikusok irnak de *Dolore Visyadico*. Itt az a rosz vagyon a nyavalyán feljül, hogy a sints, a kit lehetne consulálni. Az egyik gyermeketskéjét is úgy el gyötörte az hurut, hogy tsak a lélek hogy még benne maradott, de tellyességgel elfogyott.

Megismerhettem könnyen, hogy az én Istenemtől nékem specialiter adatott Patronám nem volt közél az én betegemhez, mert én mind e mai nagig Fogarasból való eljövetelemtől fogva tudósítást nem vettem, hanem most ezt is megparantsolta ő Nga, hogy tudósítsanak, által látván, hogy így vagyon a dolog.

Köszönöm alázatosan M. Grófné Aszszonyom ő Ngának, hogy orvosságot küldött az én elalélt szegény betegemnek. Kételkedem, ha a megírt mód szerint éltették-e véle, vagy tsak inkább elmulatták.

Istentől minden testi és lelki jót kívánok ő Ngának s Ngok kedveseinek, kiket Isten neveljen a maga ditsőségére a Ngtok kezek alatt.

Istennek kglmes gondviselése alá ajánlom Ngodat kedveseivel egyetemben és maradok míg élek

Ngodnak

alázatos szolgája:

Bod Péter.

M. Igenben, 6 Aprilis 750.

¹ Teleki Sándor gr, a Teleki László édesapja, kiről Bod Péter előszavában úgy emlékezik meg mint „a ki különös kemény természetű volt; de afelől az Isten házához tudományokhoz és az egyházi rendhez való szeretet és jóindulat igen meg volt benne“. Nagy Iván (XI. 91.) tévesen írja, hogy Bod az Athenást neki ajánlotta volna. A mű megjelenésekor Teleki Sándor már rég nem is élt. Meghalt 1754 szeptember. 5-én, 76 éves korában.

10.

Teleki László grófnak.

Alsó-Ucsa, 1750 május 20.

Épen most érkezém Utzára¹ Fagaras felé sietvén, talán még eddig életben lévő betegemnek látására. Kötelességemben járó dolognak tartottam az Urat² Tzelnáról tudósítani két-három szóval. — Az Úr ő Excja jobban vagyon; azt mondja maga felöltözik s másokat is magához admittal, de az ábrázatja azt mutatja, hogy rosszul vagyon, erőssen elfogyott. Én láttam Hefőn estve is, — minekelőtté elindulnék, — meglátogatván ő Excáját. A Dr. három vagy négy nap mulva visszament, azt mondotta, nintsen olyas nehéz nyavalyája; de magának a Doctornak volt, mert mostanra terminált Házassága iránt s neki lakodalomra kellett készülni. Másos Fiasztól együtt elszökött, nem álhatván a tseréfázást. Titi tzigány is egy más inassal, de nevét nem tudom; még csak botskoros volt.

Bártsak itt találhattam volna Ngodat. Én ugyan úgy akarok vala, hogy virradtig Fagarasba menjek, de nem lehet.

A Nyáron léssen szükségem a Historiákra, a mellyeket Ngodnak communicáltam vala. Ne sajnálja Ngod olyan dispositio alatt hagyni, elmenvén Zörén Vármegyébe, had jőjjenek kezemhez in securitate, én ismét jó szível közlöm Ngoddal, midőn kívántatni fognak.

Istentől minden jót kívánok Mgs. Grófné Aszszonyomnak, Ngod minden kedveseinek.

Istennek ajánlom Ngodat és maradok míg élek Ngodnak

alázatos kész szolgálja

Bod Péter.

A. Utza 20 May 750.

11.

Gróf Teleki Lászlóné Ráday Eszter grófnőnek

Fogaras, 1750. június 9.

A jó Feleség Salamon ítélete szerint is igen nagy nyereség, a melly akármelly világi kincsnél drágább. Nagy nyereségetől választá azért el az mindenható Isten engemet, midőn ma reggel hat óraker jó Feleségemet³ életének huszonkettődik esztendejében s velem való lakásának harmadikban súlyos nyavalyái után szép tsendességgel e Világból kivévé.

Ditsőséges a szenteknek halálok az Ur szemei előtt, hogy azért halálában is megbetsültenék, az én Krisztus vérében megszenteltetett kedves Feleségem, Tsütörtökre rendeltetett tisztességes földbe való takarítása meghidegedett tetemeinek. Ezt alázatosan kívántam Ngodnak jelenteni s ha Ngod állapotja azt engedné, arra az alkalmatosságra bizodalmason hivni.

¹ Alsó-ucsai község Fogaras megyében, az Olt mellett, a balparton.

² Czelnai község Alsó-Fehér megyében. Az erdélyi Hegyalja egyik híres bortermelő faluja.

³ Enyedí Mária, Sámuel leánya. Egybekeltek 1748 márczius 9-én.

Kivánom, Isten Ngod s kedveseit minden szomorúságok ellen és kedvetlenségek ellen oltalmazza, tiszta szivből kivánom Ngodnak

alázatos kész szolgálja:

Bod Péter.

Fagarasban 9 Junii 1750.

Az én áldott Pátrona aszszonyom tegnap jobban volt, az étszaka rosszszul volt, most ismét jobbatskán vagyón és így igen álhatatlan az állapotja.

12.

Gróf Teleki Lászlóné Ráday Eszter grófnőnek.

Fogaras, 1740 junius 12.

Ngod vigasztalással tellyes Levelét vettem alázatossággal, mellyért Isten áldja meg Ngodat és kedveseit.

Eltakarittatása az én idvezült jó Társamnak tegnap volt, nagy tisztességgel, mert néki holt tetemeit is az Mgs. Grófné aszszonyom¹ ó Nga megbetsüllötte; midőn az édes szülei házoktól a maga udvarába ének szóval hozatta; a holott két Prédikáziók voltak. Prédikált Tiszteletes Jantso Uram a *Job Részét választó Máriáról*, mást Tiszt. Martonfalvi Uram a Királyfalvi Pap (ki is tsak történet szerint fordult volt ide) az élet mulandóságáról. Immár nálam hagyta jó emlékezetét, maga elmenvén; el is hiszem, mint hogy a Jézus véreben megigazult volt, hogy benne is bételik a bölts Salamon szava, kivált előttem: *Az igaznak emlékezete áldott.*

Viszszamenetelem Eklésiámban mikor és miképpen leszen, nem tudom; mert az én e Világon való egy Mindenem a Mgs. Gróf Aszszony tsak rosszszul vagyón; a míg jobban nem leszen, örömet el nem hagyom, hanem ha a nagy kételenség kergeti el. Hévízre is ő Ngával felmenni akarnék, hogy a kis leánykát meglássam.² Szombaton felmenni akart; de az éjjel ismét igen rosszszul volt a feje s nem lehet.

Most is azt irom, hogy ha lehetséges leszen, elmenetelemkor megudvarlom Ngodat alázatossággal. Külömben tudja Ngod, hogy más alkalmatosságán kell mennem s a mint az utat előmbe írják, a szerint a Regula szerint kell járnom.

Istennek oltalmazó kezeiben ajánlom Ngodat kedveseivel egyetemben és maradok míg élek

Ngodnak

alázatos, kész szolgálja:

Bod Péter.

Fagaras 12 Junii. 1750.

¹ Bethlen Kata.

² Árva kis leányát Katát érti, kit később évekig gróf Bethlen Kata neveltetett.

13.

Teleki László grófnak.

Magyarigen, 1750 június 28.

Hosszas nyavalyái után Isten Fogarasban kiszólitá e Világból az én jó Társamat; de eltakarítására után is mindjárt vissza nem jöhöttem, mert Mgs Grófné Aszszonyomnak¹ az alatt fülbe és fejébe költ; melly nyavalyában olyan kint látott, a mellynél soha nagyobbat nem szenvedett három egész hetek alatt, kiváltképpen a 27- ma praesentis ad 20 estveli kilentz óráig. Már alig reménlek vala életet, de osztán akkor megfordulván, szünt a főben való nyilalás s tsendessége s álma is volt bőven; melly három hetek alatt nem vala. Jó reménség lévén gyógyulása iránt, engemet is vissza bocsáta régen elhagyott Ekklesiámban. Utamban ejtettem Kertzesorát, hova is mentem 24- dik délután, 25- dik ott voltam, 26- dik jó reggel jöttem el. Elhiszem, hogy meg(irt)a Mgs. Grófné Aszszonyom² az ott 23- dik estve esett Casust, a mellyet cselekedett Ngodhoz való szoros obligatiojából; de azt Ngod úgy végye elméjére, hogy Grófné Aszszonyom akkor volt in *primo fervore* s az az ő ngát elfogyató gyermekeihez való gyenge indulat talán az irásban sokra is vitte; e mellett hogy még akkor mint légyen, nem annyira ruminálhatták.

A casust szivem szerint sajnálom; de hogy az Aszszony vigasztalására akkor oda mehöttem, ezt örülöm. Nints semmi félelem az Úrfi szeme iránt; a szemfény s a mellette lévő fekete is minden baj nélkül vagyton, a szem vége felé való fejezen látszik a véresség, — de ez is óránként tisztulni látszik; a látásban semmi hiba nintsen, kivált hogy már a boros ruha, mellyel az aszszony raggatja a dagadást elszívta. Én mind a három személyel, kik ezen scénában forognak, kívántam szóllani különösen, talán nem sine fructu. Az Aszszony megengedett a szegény Vámosinak, ő kgye is magát jóra igéri, az Úrfi is remittálni láttatik. Szégyelli inkább az Úrfi s azt mindennél nagyobbnak tartja, de már factum infectum fieri nequit. Tsak Ngod hitessé el magával, hogy veszedelmes dolog ott nintsen, a mennyiben észre le(he)t venni s meg ne háborodjék. Elhiszem, hogy Ngod erre jó haza; ne sajnálja Ngod hírt adatni, had menynek le Sárdra³ bár csak egy szóra s a Ngod látogatására.

Az Úr Horvát Uram s az Aszszony is Kertzesorára feljöttek volt, de hála Istennek, hogy olyan roszszul nem volt a dolog, a mint hallották volt.

Hogy az Aszszony jó egészségben lett volna, azt nem mondom, mert fő fájása volt ő Ngának s abból bágyadása; de azt szerzé mind a Ngod után való esdeklése, mind a sok interveniáló baj s építés körül való fáradozása. Mikor ott voltam, akkor a szarvazását vonatta ő Nga s egész nap alatt ültünk az építők mellett. Mind könnyebb volna, bár tsak egy jó serény szolga volna ő Nga mellett, a ki a Munkások körül serénykednék, szerzene nyugodalmat, de az ollyannak apja, annya meghólt.

Istennek ajánlom Ngodat és maradok mig élek Ngodnak

alázatos, kész szolgája:

M. Igen 28 Junii. 1750.

Bod Péter.

¹ Bethlen Kata.

² Levele a Telekiek ezen ágának az Erdélyi Nemzeti Múzeumban őrzött levéltárában nem maradt meg.

³ Sárd jó borteremő község Alsófehérmegye magyarigeni járásában.

14.

Teleki László grófnak.

Magyarigen, 1750 július 20.

Ugy reménlem, hogy vette Ngod eddig a Postán Gr. Teleki Sándor¹ Uram dolgában írott tudósításomat, a mely nem az én szándékom szerint ment; mert én mindjárt válaszoltam, de a mint hallottam Károlyvárt késett a Postára tétel alkalmatosságával, mellyen igen busultam s neheztem is; de nem tehettem rolla.

A Levelemet elküldöttem vala már a Postára Ngodhoz, midőn az Úr ő Exciája hozzám küldvén, kéréte a Ngod levelét, a melyet nekem írt volt Ngod, hogy abból informatiot vehessen jobban a fen forgó materiáról. Minthogy az előtt való napon ő Exjával *in longum et latum* eleget beszéltem volt Ngod iránt s néha keményen is, de *cum decentia* a mint illet s meg is mondtam, hogy Ngod iránt az egész országban mindenek más indulattal s *opinioval* vagynak, *Militarisok, Cameralisták, Patrioták* s ő Exciája egyedül vagyon ollyannal a mitsodással vagyon, Atya lévén. Közlém a dolgot Dantzkai urammal is s úgy találók, hogy kárt semmit Ngodnak véle nem téznek, ha a Levelet felküldöm, sőt talán hasznot; mert kitetszik a Ngod és Gr. Teleki Lajos Uram Leveleit computálván, hogy nincsen Ngodnak semmi közi a Sándor Úrfi dolgához. — Mind a Ngod s mind a Teleki Lajos Uram Levelét felküldöttem, okát tselekedetemnek megírván hogy én ugyan a nékem írott Levelet nem tartoznám senkivel communicálni, de tselekszem 1. az ő Exciájához való engedelmességem megmutatására, 2. azért, hogy úgy itélek ő Exciájáról, hogy midőn az igazságot meglátja miben álljon, attól senki el nem fordítja, 3. mert eszre veheti ezen Levelekből, hogy nem ugy vagyon a dolog, a mint itél, hogy a két nagyobb fiai serkengetnék Sándor Urfit azokra, a mellyeket cselekszik. Megkivánom én is, 1. hogy a leveleket küldje vissza kezemhez, 2. Sándor Úrfi iránt Ngodnak válaszoljon hamar, nehogy valami kár következék. Ezen tzedulámat olvassa meg elsőbben is, a mely valamit tsak tett. A Leveleket megolvassván, vissza küldötte, reám is — ugy tapasztalom — meg nem nehezelt; talám még nagyobb indulattal vagyon.

Most Tzelnán a vérhas igen uralkodik, sokan is holtanak meg benne gyermekek s jó felserdült legények is.

A Ngod nékem írott Levelét visszaküldöttem Ngodhoz azért, hogy Ngod lássa meg, hogy nem volt semmi benne, a mit ő Exciája meg nem láthatott volna. Külömben ha valami ollyas lött volna, én oda nem adtam volna.

Károlyvárra² Nagy Gábor Uramhoz akadt valami Magyar országi legény; ha ollyan a millyennek describálják, szelid, jámbor, jó deák, német író is: éppen Ngodhoz való volna. Dantzkai Uram ugy akarna, hogy ha itt megfordulhatna közöttünk, jórendin észre vennők, ha Ngodhoz való volna. Pogány Uram minthogy talán elszándékozik Magyar országra, ez

¹ Id. gr. Teleki Sándor második nejétől, Petki Nagy Zsuzsától 1739-ben született kisebb fia, Teleki László öcsöce.

² Gyulafehérvár.

lenne Ngod könnyebbitésére. Ha Ngodnak valami szándéka leszen akár Nagy Gábor Uramhoz, akár ide Dantzkai Uramhoz jó leszen tudósítást tenni.

A tolvajok iránt való sokféle hir elhiszem megjárta Fagaras földét is. Az után, hogy Mara Uramnál volt dolgok, nem hallatott semmi olyas kártételek. Hadik Generalisnak¹ parancsolt mindazonáltal a Commendérozó Generalis, hogy vigyázzon az alkalmatosságokra.

N. Dantzkai Uram és Dantzkainé Aszszonyom alázatosan köszöntik Ngodat a Mgs. Aszszonynyal együtt. Én is ő Ngát s Ngtok kedveseit minden jóknak Istentől való kívánással. Isten Ngtokat minden gonosztól olalmazván, minden javaival áldja meg, kívánom szivemből és maradok m'ig élek Ngodnak

alázatos kész szolgálja:

Bod Péter.

M. Igenben 1750. 20 Julii.

Levellem elküldésében akadályom esvén, az alatt Tzelnán megfordultam; a Ngod levelét is asztalom láttam sok indorsatioval *de dato Kertzesora 14 Julii László fiam levele etc.* Egész historia vagyon a hátára írva, de nem olvashatám el. Az Úr is érzi a nyavalyát, a melly uralkodik ott, de orvosolja magát curiose, még eddig az Úrti és a Praeceptora eritáltak tsak el. 24. Julii.

¹ Hadik András gróf tábornok, utóbb 1764-től 68-ig Erdély fő hadi parancsnoka és kormányzója.